

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:
Alicia Anthonise

Redactie:
Kris van der Aar
Alicia Anthonise
Xia van Beuningen
Gaby Craninckx
Madelief Feenstra
Vera Feron
Emiel Geurts
Sam Heijnen
Lies Heijs
Jehan Hillen
Floris Meens
Fons Meijer
Tess Obbink
Anne Peters
Anne Petterson
Maud Ramakers
Joost Rosendaal
Joost Snaterse
Louise Stevens
Isaac Thomas

Eindredactie:
Kris van der Aar
Alicia Anthonise
Vera Feron
Jehan Hillen

Druk:
Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:
Boven: Ludwig Gottlieb Portman, *Het Rapenburg te Leiden na de ramp*, 1807.
Onder: James Gillray, *Temperance enjoying a Frugal Meal* (Spotprent op George III), 1792.

Jaargang 41 (2022), afl.1
ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waaronder minimaal één themanummer en waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leer-school.

Redactiesecretariaat:
Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
telefoon: 024 3615641.
e-mail: etvt@student.ru.nl
<https://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:
dr. F.B.G.B.M. Meens (voorzitter), J.G. Hillen (secretaris), BA, A.M. Anthonise (penningmeester), BA, J.G. Hillen (penningmeester), BA.

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2022: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2022

Inhoud

Redactioneel	4
Vera Feron 'Mad King George' De invloed van externe factoren op de geestelijke gezondheid van George III	6
Fons Meijer Nationale rampen Het ontstaan van een nationale communicatiegemeenschap rond rampen in Nederland in de negentiende eeuw	22
Björn Quanjer en Matthijs Kraijo Tussen Kuznets en Calimero Lengteongelijkheid in Nederland 1863-1875	40
Emiel Geurts Tussen activisme en advisering De Europeanisering van Milieudefensie en de Waddenvereniging, 1974-1980	56
Interview	80
Boeken top vijf	85
Alumnus	89
Uit het archief	92
Recensie	99
Ivoren toren	105
Auteursinformatie	107

Redactioneel

Het nieuwe jaar is alweer enige maanden begonnen, waardoor het hoog tijd is dat het nieuwe nummer van *Ex Tempore* weer bij u op de deurmat valt. Het nummer kent dit keer geen overkoepelend thema, maar is desondanks rijkelijk gevuld met artikelen en rubrieken die diverse onderwerpen en tijdsperiodes bestrijken. Kortom een nummer dat eenieder wat te bieden heeft.

Het nummer wordt geopend door research masterstudent Vera Feron, die ons meeneemt naar het hof van 'Mad King George', beter bekend als koning George III van Engeland. Zij werpt hier het licht op de wereld om George III heen, om zo externe factoren te onderzoeken die mogelijk een rol speelden in zijn ziekteverschijnselen. Vervolgens neemt promovendus Fons Meijer ons weer mee terug naar Nederland. Binnen het onderwerp van zijn promotie heeft hij voor ons een artikel geschreven over het ontstaan en de bestending van nationale saamhorigheidsgevoelens rondom grootschalige rampen, zoals bijvoorbeeld een oorlog of een pandemie. Het derde artikel is geschreven door promovendus Björn Quanjer die in de trant van zijn promotieonderzoek samen met voormalig geschiedenisstudent Matthijs Kraijo een artikel heeft geschreven over economische ongelijkheid en de invloed hiervan op lengteverschillen in Nederland in de negentiende eeuw. Als laatste is het woord aan eveneens research-masterstudent en winnaar van de *Ex Tempore Scriptieprijs* van afgelopen jaar, Emiel Geurts. Voor zijn scriptie onderzocht hij de Europeanisering van twee Nederlandse milieuorganisaties. Zijn artikel laat zien dat de stap naar 'Europa' een complex en wederkerig proces was dat niet alleen van invloed was op Europees milieubeleid, maar ook op de organisatiestructuur van de Nederlandse Milieudefensie en Waddenvereniging.

Ook de vaste rubrieken zijn natuurlijk weer aanwezig in dit nummer. Het interview is afgenomen met oud-redactielid Tim Riswick, die sinds kort is benoemd tot *Assistent Professor of Historical Demography* aan de Radboud universiteit. Met hem wordt gesproken over zijn loopbaan aan de universiteit, zijn postdoctorale onderzoeksproject en zijn nevenfuncties bij *Museum de Kantfabriek* en *Ex Tempore*. Marleen Termeer verzorgt in dit nummer de Boeken top 5. Zij heeft voor deze rubriek vijf boeken uitgekozen die volgens haar een bredere visie bieden op staatsvorming in de Oudheid. Alumnus Mark IJssendoorn vertelt in de alumnusrubriek over zijn opleiding Geschiedenis en hoe zijn nevenactiviteiten hem in de richting hebben geduwd van media en journalistiek, maar hem hier ook

op voorbereid hebben. In Uit het Archief wordt in ieder nummer een archiefstuk in het licht gezet en in dit nummer vertelt Johan Merriënboer over de kamernotulen, of ook wel de Handelingen der Staten-Generaal, waar het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis al jarenlang onderzoek naar doet. Natuurlijk mogen ook de recensies niet ontbreken. Dit keer is het aan promovendus Adriaan Duiveman om een recensie te schrijven over het fenomeen 'brak zijn', wat voor menig studenten wel te herkennen is, naar aanleiding van het boek *The Hangover: A Literary and Cultural History*. Ook research-masterstudent Jehan Hillen schreef een recensie over een recent verschenen monografie van het beroemde, maar algemeen vergeten, bronzen ruitstandbeeld van keizer Justinianus in Constantinopel. Afsluitend worden de lezers in de Ivoren Toren nog op de hoogte gebracht van de laatste ontwikkelingen binnen de opleiding Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

Graag willen we hier ook nog de gelegenheid nemen om de twee nieuwe redactieleden, Lies Heijs en Anne Peters, te verwelkomen. Ook hebben we jammer genoeg afscheid moeten nemen van Jenna The, die voor geruime tijd de alumnusrubriek heeft verzorgd en een onmisbare bijdrage heeft geleverd als redactielid en secretaris. Tot slot gaat ook onze dank nog uit naar al de auteurs die een bijdrage hebben geleverd aan dit nummer.

Wij wensen u veel leesplezier toe!

'Mad King George'

De invloed van externe factoren op de geestelijke gezondheid van George III

Vera Feron

'Among the most perplexing and tragic episodes in the history of the British monarchy are the bouts of mental and physical illness suffered by King George III,' schreef Dean Keith Simonton in 1998 in zijn toepasselijk getitelde artikel 'Mad King George'.¹ Hiermee illustreert hij de diepe fascinatie van zowel historici als leken voor deze vorst, die een bron van inspiratie was voor tal van boeken, artikelen, documentaires en films. Uiteraard is dit niet zonder reden: krankzinnige koningen spreken nu eenmaal tot de verbeelding en met name speculaties met betrekking tot de precieze kwalen van George III domineren het wetenschappelijke debat.² Dit debat is tot op het heden enorm gericht geweest op het pogen te achterhalen wat George III nu precies mankeerde. Het doel van dit artikel is dan ook om een nuance aan te brengen in dit debat door de focus te verschuiven van interne zaken zoals symptomen naar meer externe factoren die de toestand van de vorst ook beïnvloedden, maar die tot nog toe niet goed genoeg zijn meegenomen in de historiografie.

In 1941 opperde psychiater M.S. Guttmacher in zijn boek *America's Last King: An Interpretation of the Madness of George III* het idee dat de koning leed aan een geestesziekte. Volgens Guttmacher betrof dit waarschijnlijk een manische depressie.³ Pas in de jaren 1960 zou deze diagnose worden uitgedaagd door medisch historici Ida Macalpine en Richard Hunter. Het tweetal betoogde dat de vorst niet had geleden aan een depressie, maar aan een vorm van porfyrie.⁴ Dit betekende dat George niet aan een geestesziekte had geleden, zoals lang was gedacht, maar een fysieke ziekte had. Deze conclusie leidde tot een debat in het *British Medical Journal*, waarin het eerste artikel van Macalpine en Hunter oorspronkelijk was gepubliceerd. Uiteindelijk zou het tweetal in 1969 een boek over hun these publiceren, waarin ze betoogden dat de ziekte erfelijk was geweest en deze in verband brachten met de kwalen waaraan andere

1 Dean Keith Simonton, 'Mad King George: The Impact of Personal and Political Stress on Mental and Physical Health', *Journal of Personality* 66:3 (1998) 444-466, aldaar 444.

2 Ibidem.

3 M. S. Guttmacher, *America's Last King: An Interpretation of the Madness of George III* (New York 1941).

4 Ida Macalpine en Richard Hunter, 'The "Insanity" of King George 3d: A Classic Case of Porphyria', *British Medical Journal* 8:1 (1966) 65-67.

vorsten hadden geleden, zoals James I en Mary, Queen of Scots.⁵

Dit boek heeft het debat echter niet beslecht. Tot op heden pogen historici de conclusie van Macalpine en Hunter te weerleggen. Zo publiceerde Timothy Peters, nota bene een classicus, in 2010 een artikel waarin hij de argumenten van het tweetal weerlegde.⁶ Datzelfde jaar publiceerde hij samen met psychiater Allan Beveridge nog een artikel waarin Peters en Beveridge de vorst diagnoseerden met een bipolaire stoornis.⁷ In de jaren 70 waren er echter ook een aantal voorstanders van Macalpine en Hunter die de these steunden. Met name door de vooraanstaande biografie over George die John Brooks in 1972 schreef, won deze these aan prestige.⁸

Dit debat is ook voelbaar in de rest van de historiografie over George III. Zo is de dominantie van het debat over geestesziekte zeer merkbaar in *George III: An Essay in Monarchy* van G.M. Ditchfield uit 2002. Hoewel dit werk focust op het politieke leven van de vorst, onderstreept Ditchfield het belang van het onderscheid tussen geestesziekte en een lichamelijke kwaal. Immers, als George had geleden aan een lichamelijke ziekte en daarom dus niet geestesziek was, 'there could be no question of his being dismissed as a fundamentally weak man who suffered breakdowns as a result of stress; nor could the British monarchy of that period be discredited by association with a lunatic'.⁹

Uiteraard zijn er tal van kanttekeningen te plaatsen bij dit debat. Zo is het nog maar de vraag of het überhaupt mogelijk is om een persoon als George III, die eeuwen voor het begin van dit debat leefde, van een diagnose te voorzien. Bij het trekken van medische conclusies is het immers niet voldoende om enkel een basis van bronnen over de persoon in kwestie te raadplegen. Daarbij verschilde de medische wetenschap in de achttiende eeuw op substantiële wijze van de hedendaagse gezondheidszorg. Het nut van het toekennen van contemporaine diagnoses aan een historisch figuur is dan ook een twijfelachtige zaak.

De ziekte van George blijft hoe dan ook nog steeds fascineren. Het doel van dit artikel is dan ook niet om het hele debat weg te zetten als een nutteloos streven. Integendeel, het tracht juist een nieuwe richting aan dit debat te geven. Naast het kijken naar symptomen, wat tot op

5 Ida Macalpine en Richard Hunter, *George III and the Mad Business* (Londen 1969).

6 Timothy Peters en D. Wilkinson, 'King George III and porphyria: a clinical re-examination of the historical evidence', *History of Psychiatry* 21:1 (2010) 3-19.

7 Timothy Peters en Allan Beveridge, 'The blindness, deafness and madness of King George III: psychiatric interactions', *The Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh* 40:1 (2010) 81-85.

8 John Brooks, *King George III* (Londen 1972).

9 G.M. Ditchfield, *George III: An Essay in Monarchy* (New York 2002) 18.

heden het uitgangspunt van de historiografie is geweest, is het immers ook nuttig te kijken naar externe factoren die bijdroegen aan de ziekte van George III. Door hiernaar te kijken hoopt dit artikel wat meer nuance te geven aan deze eerdere focus. Ook invloeden van buitenaf zullen immers hebben bijgedragen aan de gemoedstoestand en gesteldheid van de vorst. Aandacht hiervoor is dan ook even belangrijk als de focus die er tot nog toe is geweest op de symptomen in de pogingen om uit te zoeken wat George precies mankeerde. Veel van de symptomen waar in de historiografie naar wordt gekeken zijn namelijk gedragsproblemen, zoals plotse agressie of hevige emotie. Dit zou echter ook door andere, externe zaken teweeg kunnen worden gebracht. In de huidige historiografie worden deze zaken echter niet of nauwelijks overwogen in het denken over de ziekte van George III. Dit artikel zal zich toelagen op een drietal van deze factoren: de medische wetenschap, de invloed van het gebrek aan slaap en de afzondering van de vorst op sociaal gebied.

Dit onderzoek zal voornamelijk worden uitgevoerd op basis van het dagboek van Robert Fulke Greville, een *equerry* – een soort kamerheer van adellijke afkomst – en een van de gunstelingen van George III. Dit handgeschreven dagboek detailleert het dagelijkse leven van George III in de beginstadiën van zijn ziekte. De bron bestrijkt de periode van 2 oktober 1788 tot 5 maart 1789. Voor aanvullende informatie wordt daarnaast ook gebruik gemaakt van de dagelijkse rapporten die door de dokters van de koning naar diens zoon, de prins-regent George (de latere George IV), werden gestuurd. Dit zijn korte teksten die een overzicht geven van de mate waarin de koning sliep, hoeveel hij at, welke medische behandelingen hij onderging en hoe zijn algemene gesteldheid die dag was geweest. Voor het hoofdstuk over sociale afzondering zal daarnaast het dagboek van Frances Burley, een van de hofdames van koningin Charlotte, worden gebruikt, alsook een aantal brieven uit de correspondentie van George III.

I. Medische wetenschap

Hoewel het doel van dit artikel niet is om zo'n tweehonderd jaar na dato nog een diagnose vast te stellen voor George III, betekent dat niet dat de medische context van de zieke van George geen invloed had op zijn gedrag.¹⁰ De medische zorg die hij kreeg – of niet kreeg – was van invloed

10 Dit is al vaak geprobeerd door andere auteurs, zoals bijvoorbeeld: Peters en Wilkinson, 'King George III and Porphyria'; Timothy J. Peters en Allan Beveridge, 'The Madness of King George III: a Psychiatric Re-assessment', *History of Psychiatry* 21:1 (2010) 20-37; Richard J. Hift, Timothy J. Peters en Peter N. Meissner, 'A Review of the Clinical Presentation, Natural History and Inheritance of Variegated Porphyria: Its Implausibility as the Source of the "Royal Malady"', *Journal of Clinical Pathology* 65:3 (2012) 200-205; Timothy J.

op de algemene gemoedstoestand van de koning, zoals dit hoofdstuk zal aantonen.

Bredere opvattingen

Toen George III ziek werd in 1788, had de medische gemeenschap in Engeland al ongeveer een halve eeuw lang nauwelijks vooruitgang geboekt.¹¹ Hoewel de sociale context van het beroep wel degelijk veranderde door toenemende professionaliteit bij de meeste dokters, veranderde er weinig aan het denken over en begrijpen van ziektes en behandelingen.¹² Aandacht ging vooral uit naar de analyse en bestrijding van symptomen. Interesse voor de oorzaken van ziektes was er nauwelijks.¹³ Nosologie, de classificatie van ziektes, was dan ook voornamelijk afhankelijk van de direct waarneembare symptomen van een ziekte in plaats van haar dieperliggende oorzaken. Volgens vooraanstaand arts Thomas Sydenham was het achterhalen van oorzaken gedoemd om te mislukken omdat de vermogens van de mens waren gevormd 'to perceive only the superficialities of bodies, not the minute processes in nature's 'abyss of cause'.¹⁴ Om degelijk medisch onderzoek te kunnen doen, was het dus van belang dat de arts zichzelf juist limiteerde tot wat hij kon waarnemen. Deze trend hield stand tot diep in de achttiende eeuw.¹⁵ In het geval van George III is het dan ook niet vreemd dat zijn artsen zich voornamelijk bezighielden met de kleur van zijn urine en het doorprikken van blaren in plaats van met zijn mentale gesteldheid: er was simpelweg geen ander precedent. Hierop zal later in dit hoofdstuk nog worden teruggekomen.

Verscheidende dokters volgden in de achttiende eeuw een groot aantal tegenstrijdige theorieën en denkwijzen. Toch was er een set van grondgedachten die beïnvloedde welke behandelingen werden gebruikt in de gezondheidszorg. Deze waren gebaseerd op het humorale model van lichamelijke processen, oorspronkelijk ontwikkeld

Peters, 'King George III, Bipolar Disorder, Porphyria and Lessons for Historians', *Clinical Medicine* 11:3 (2011) 261-264; Timothy Peters and Clive Willis, 'Mad Monarchs: Comparison of the Nature, Cause and Consequences of the Mental Ill-Health of Maria I of Portugal and George III of Great Britain', *The Court Historian* 19:1 (2014) 29-42.

11 William R. Fanu, 'The Lost Half-Century in English Medicine, 1700-1750', *Bulletin of the History of Medicine*, 46:4 (1972) 319-348, aldaar 322.

12 Benice Hamilton, 'The Medical Professions in the Eighteenth Century', *The Economic History Review* IV:2 (1951) 141-169, aldaar 141.

13 N. D. Jewson, 'Medical Knowledge and the Patronage System in 18th Century England', *Sociology* 8:3 (1974) 369-385, aldaar 370.

14 Esther Fischer-Homberger, 'Eighteenth-Century Nosology and Its Survivors', *Medical history* 14:4 (1970) 397-403, aldaar 397.

15 Ibidem, 401.

door Hippocrates. Hippocrates zag ziekten niet als een gelokaliseerd probleem van bijvoorbeeld de maag of longen, maar als een verstoring van het hele organisme. Dit werd gereflecteerd in de algemene achttiende-eeuwse pathologie, die traditioneel gezien de gezondheid zag als afhankelijk van de hele lichamelijke gesteldheid van een patiënt. Volgens Hippocrates was een ziekte of kwaal een direct gevolg van een verstoring in de balans van vier lichaamssappen of zogenaamde *humoren*: bloed, slijm, zwarte en gele gal. Om een ziekte te verhelpen was het dan ook van belang om de balans tussen de verschillende humoren te herstellen.¹⁶ Ook dit zal later in dit hoofdstuk terugkomen wanneer wordt gekeken naar de behandelingen van George III.

Ook het denken over geestelijke gezondheid ging vaak hand in hand met theorieën over lichaamsvloeistoffen.¹⁷ Op dat gebied ging het dan, in tegenstelling tot de ideeën van Hippocrates, over zogenaamde *nervous fluids* die door holle zenuwen heen stroomden.¹⁸ Ook hierbij kon een verstoring van de balans zorgen voor manie, terwijl een tekort aan vloeistoffen juist verantwoordelijk was voor depressie en melancholie.¹⁹ De psychiatrische geneeskunde, zoals we deze vandaag de dag kennen, stond in de achttiende eeuw nog in haar kinderschoenen. Haar grondslag ligt volgens velen, voornamelijk neurowetenschappers, bij Thomas Willis, een zeventiende-eeuwse arts en oprichtend lid van de Royal Society of London for Improving Natural Knowledge. In zijn werk maakte Willis geestesziektes tot fenomenen die daadwerkelijk bestudeerd konden worden, in tegenstelling tot de reguliere geneeskunde, waarin, zoals eerder genoemd, mentale symptomen alleen op fysieke wijze werden opgelost.²⁰ Deze opdeling tussen psychiatrie en reguliere geneeskunde zal in de tweede helft van dit hoofdstuk ook aan bod komen, wanneer de verschillende behandelmethoden besproken zullen worden.

16 Jewson, 'Medical Knowledge', 371, 372.

17 Eric T. Carlson en Meribeth M. Simpson, 'Models of the Nervous System in Eighteenth Century Psychiatry', *Bulletin of the History of Medicine*, 43:2 (1969) 101-115, aldaar 106.

18 Stanley W. Jackson, 'Force And Kindred Notions In Eighteenth-Century Neurophysiology And Medical Psychology', *Bulletin of the History of Medicine* 44:5 (1970) 397-410, aldaar 404.

19 Carlson en Simpson, 'Models of the Nervous System', 106.

20 Kathryn Tabb, "'Struck, As It Were, with Madness': Phenomenology and Animal Spirits in the Neuropathology of Thomas Willis' in: C.U.M. Smith en Harry Whitaker eds., *Brain, mind and consciousness in the history of neuroscience* (Dordrecht 2014) 43-57, aldaar 43, 46.

Behandeling van George III

Belangrijk voor dit betoog zijn de twee kampen aan dokters die zich vormden tijdens de ziekte van George. Aan de ene kant stonden de artsen, die vanaf het begin van zijn ziekte voor de vorst hadden gezorgd. Deze groep bestond uit Dr. Anthony Addington, Sir George Baker, Dr. Thomas Gosborne, Dr. Richard Warren, Sir Lucas Pepys en Dr. Henry Reynolds. De kennis van deze artsen met betrekking tot geestesziektes was bij geen van allen adequaat. Addington had in de vroege jaren van zijn carrière een private inrichting voor geesteszieken beheerd, maar was ten tijde van George's ziekte al achttien jaar met pensioen. George Baker had in een statement voor het comité in het House of Commons, dat was ingesteld om de mogelijkheden voor een regentschap te onderzoeken, verklaard dat hij een proefschrift had voltooid over mentale ziektes. Dit was echter niet het proefschrift waar hij ruim dertig jaar later op zou promoveren. De rest van de genoemde artsen hadden geen of nauwelijks kennis over de zorg voor patiënten met een mentale stoornis.²¹

De zorg voor George III was dan ook voornamelijk gebaseerd op de ideeën over gezondheidszorg zoals hierboven uiteengezet. Allen verschilden uitermate van mening over de vraag of George ooit nog zou herstellen. Volgens John Wiltshire, die aan de hand van de dagboeken van Frances Burney onderzoek deed naar het ziektebeeld van de vorst, was deze veelheid aan opinies en diagnoses juist schadelijk. Een duidelijke diagnose, zo beargumenteert hij aan de hand van medische antropologie, kon de toestand van een patiënt aanzienlijk verbeteren. Daar tegenover stond dat onduidelijke en onzekere diagnoses een negatief effect konden hebben.²² Aangezien het voor de groep aanwezige artsen compleet onduidelijk was wat er precies mis was met de vorst, vertrouwden ze op de principes die eerder in dit hoofdstuk beschreven werden: de *humoren*. Het was duidelijk dat de kwalen van George vooral uit zijn hoofd voortkwamen, maar aangezien er nauwelijks werd gedifferentieerd tussen de verschillende lichaamsdelen, werd hier op een andere manier mee omgegaan. Om de verstoorde *humoren* of lichaamsvloei-stoffen weer in balans te brengen werden een tweetal technieken aangewend. Om de kwaadaardige *humoren* uit het hoofd van de koning te drijven werden er blaren op de hoofdhuid en benen aangebracht. De bijwerkingen van deze behandelingen waren heftig: door de onrustige aard van

21 Timothy J. Peters, 'Royal Medical Entourages: Analysis of the Roles of Doctors during the Episodes of Madness of King George III', *The Court Historian* 24:1 (2019) 48-66, aldaar 52.

22 John Wiltshire, 'Frances Burney, the Court, the King and Pathography', *Women's Writing* 23:3 (2016) 378-389, aldaar 381.

de vorst waren ze moeilijk te verzorgen en vaak raakten ze ontstoken.²³ Binnen de literatuur is er een consensus bereikt dat George waarschijnlijk was overleden als deze behandeling langer was doorgezet.²⁴

Dat dit uiteindelijk niet het geval was is te danken aan de tweede groep artsen, de zogenaamde 'Mad Doctors', bestaande uit Dr Francis Willis en zijn twee zonen Drs. Robert Darling en John Willis. Francis Willis was een 'physician of Lincoln, of peculiar skill and practice in intellectual maladies'.²⁵ Hij had twintig jaar eerder de Lawn gesticht in Lincolnshire, een privéinrichting voor de behandeling van geestesziekten. Mede hierdoor had hij een reputatie opgebouwd als een bekwame arts op het gebied van geestesziekten.²⁶ Hij was voorgedragen door zijn zoon, Thomas Willis, die op dat moment de positie van biechtvader van koningin Charlotte bekleedde.²⁷

Al in december 1788 benadrukte Willis de gevolgen die de blaren hadden op de gesteldheid van George. Equerry Greville omschrijft dit in zijn dagboek als volgt: 'Dr. Willis has at different times laid great stress on the effects of the Blisters applied to [His Majesty]'s legs by Sir Lucas Pepys' prescription [and] to which he imputed much of the excessive uneasiness he had experienced'.²⁸ Hij ging zelfs zover als het toeschrijven van 'much of his late Violence' aan de brute behandeling van de andere artsen.²⁹ Willis was zelf dus ook al bezig met het zoeken naar andere oorzaken voor het gedrag van George en oordeelde dat de brute medische behandelingen hieraan bijdroegen. Toen Willis meer macht verkreeg over het regelen van de zorg rondom George, ongeveer aan het eind van januari 1789, begon George langzaam te verbeteren.³⁰ Uiteraard hing dit samen met een groot aantal andere factoren, maar het is niettemin opmerkelijk dat de verbeteringen op dit moment in zijn ziekte begonnen plaats te vinden.

23 Royal Library, Windsor (RLW), RCIN 1047014, Journal of Robert Fulke Greville. Volume 2, Oct. 1788 - 4 Mar. 1789, 79.

24 E.A. Smith, *George IV* (New Haven en Londen 1999) 49; Peters, 'Royal Medical Entourages', 50.

25 D'Arblay, *Diary and Letters*, 358.

26 M.T. Haslam, 'The Willis Family and George III', *History of Psychiatry* 8 (1997) 539-553, aldaar 540.

27 Haslam, 'The Willis family', 540, 542.

28 RLW, RCIN 1047014, 72.

29 Ibidem, 72.

30 Ibidem, 167.

II. Slaap

'The benefit of sleepe, or the necessity rather needeth no prooffe, for that without it no living creature may long endure,' schreef arts Thomas Cogan al in 1584 in zijn werk *The Haven of Health*.³¹ Het medische belang van slaap ontging vroegmoderne Britten dan ook niet. Vóór de ontdekking van Remslaap in de twintigste eeuw was er in medische kringen al een waardering voor de voordelen van een goede nachtrust. Slaap werd gezien als een manier om het fysieke en mentale welzijn te waarborgen, onder andere doordat een regelmatig ritme van slapen en ontwaken een sleutelrol speelde in het behouden van een balans tussen de vier *humoren* – bloed, slijm, gele en zwarte gal – zoals beschreven door Hippocrates. Wanneer deze vier lichaamssappen niet in balans met elkaar waren, zou dit leiden tot verschillende ziekten en kwalen.³²

Vreemd is het dan ook niet dat er veel aandacht werd gewijd aan het slaappatroon van George III. Vanaf het begin van zijn ziekte in 1788 tot aan zijn uiteindelijke dood in 1820 hielden zijn artsen dagelijks bij hoe lang en hoe goed de vorst had geslapen. De dagelijkse bulletins die werden gepubliceerd voor het publiek, alsook de privérapporten die de Prins van Wales tijdens zijn regentschap ontving, bevatten in alle gevallen informatie over de nachtrust van de koning. Soms werd het precieze aantal uren benoemd, maar in de meeste gevallen volstond een vage beschrijving: een 'goede nacht', of een 'rusteloze slaap'. Hoeveel slaap hier precies mee wordt bedoeld, is niet duidelijk.³³ Het dagboek van Robert Fulke Greville verschaft meer diepgaande informatie. Ook hij besteedde veel aandacht aan het slaappatroon van de vorst. Zelfs wanneer de rapporten van de artsen het precieze aantal uren slaap niet vermeldden, hield Greville dit wel bij in zijn dagboek.³⁴ Dit hoofdstuk zal uiteenzetten hoe het slaappatroon van George III eruitzag en welke gevolgen dit had voor zijn algemene gesteldheid en gedrag van dag tot dag.

31 Sasha Handley, *Sleep in Early Modern England* (New Haven en Londen 2016) 18.

32 Ibidem, 3, 21, 24.

33 Royal Archives, Windsor (RAW), MED/16/1/1-20, Letters from the King's Physicians to the Prince of Wales; Royal Archives, Windsor (RAW), MED/16/1/21-61, Letters from the King's Physicians to the Prince of Wales for January 1789; Royal Archives, Windsor (RAW), MED/16/1/62-94, Letters from the King's Physicians to the Prince of Wales for February 1789.

34 Royal Library, Windsor (RLW), RCIN 1047014, Journal of Robert Fulke Greville. Volume 2, Oct. 1788 - 4 Mar. 1789.

Slaappatronen

Aan de hand van de hierboven genoemde bronnen is een vrij accuraat beeld te vormen over het slaappatroon van George III tijdens zijn ziekte. Hierin is een duidelijke ontwikkeling te herkennen. In de vroege dagen van zijn ziekte sliep de vorst nauwelijks: hij bracht zijn nachten voornamelijk wakker door, terwijl hij hier en daar een paar uren sliep. In sommige gevallen bleef hij 29 uren achtereen wakker. Zelfs in deze situaties sliep hij daarna maar kortstondig.³⁵

De gevolgen van langdurig slaaptekort zijn tegenwoordig veelvuldig onderzocht. Te weinig slaap heeft een negatieve invloed op het geheugen en op cognitieve vaardigheden als oplettendheid. Ook verslechteren sociale interacties en de remming van ongewenst gedrag.³⁶ Chronisch slaaptekort, zoals in het geval van George, kan daarbij leiden tot angstigheid, instabiele gemoedstoestanden, verslechterde spraak en concentratieproblemen.³⁷ Een direct causaal verband is onmogelijk aan te tonen, maar zeker is wel dat een aantal van deze symptomen terug te vinden is in het gedrag van de vorst, zoals beschreven door Greville. Zo had George last van woede-uitbarstingen, waarbij hij in meerdere gevallen fysiek agressief werd ten opzichte van de mensen om hem heen. Zo sloeg hij een van zijn pages in de vroege stadia van zijn ziekte. Greville benadrukt hierbij, dat dit soort gedrag niet normaal was voor de koning:

The influence of his innate good nature was not long about from him. [...] He put himself to bed soon after. He then called for the same page, took him by the hand, and asked his pardon twenty times.³⁸

Ook de vreemde manier van spreken van George valt mogelijk in verband te brengen met slaapgebrek. Hoewel George aanhoudend praatte, tot het punt waar hij werd aangemaand om stil te zijn, werd zijn spraak gekenmerkt door onsamenhangendheid. Daarbij was zijn concentratievermogen aanzienlijk verslechterd: in een poging om zijn gepraat aan banden te leggen werd de koning een boek gegeven. Hij was echter niet in staat om meer dan een paar minuten aaneensluitend te lezen.³⁹

Naarmate de vorst herstelde, verbeterde zijn nachtrust steeds verder. Een fikse vooruitgang werd zichtbaar toen hij dagelijkse wand-

35 Ibidem, 14.

36 Paul Whitney e.a., 'Preface' in: Paul Whitney e.a. eds., *Sleep Deprivation and Cognition* (Cambridge 2019) xi-xiii.

37 Healthline, <https://www.healthline.com/health/healthy-sleep/how-long-can-you-go-without-sleep> (geraadpleegd 21 maart 2020).

38 RLW, RCIN 1047014, 45.

39 Ibidem, 22.

lingen maakte door de tuinen van Kew House, waar hij verbleef:

The daily and long walks which [His Majesty] has taken of late, and being much out in the air, have certainly much improved his bodily health, and contributed to his having better nights rest, than he has had for some time past.⁴⁰

Met zijn slaap leken ook andere aspecten van zijn gedrag te verbeteren: hij werd minder agressief, was in staat om zich lange tijd te concentreren op activiteiten als kaartspelletjes en het studeren van Latijn, en zijn conversatie, die het langst een teken was van zijn gebrekkige mentale gesteldheid, verbeterde langzaam maar zeker ook. Uiteraard was het niet alleen zijn slaap – of het tekort daaraan – die zorgde voor de symptomen die hem in de periode 1788-1789 kwelden. Toch is het niet ondenkbaar dat zijn slaappatroon wel bijdroeg aan deze symptomen, en in die zin een belangrijke factor was in zijn algemene toestand. En uiteraard kan het gebrek aan slaap ook gezien worden als een symptoom dat tot nog toe weinig is onderzocht.

III. Afzondering

Dit hoofdstuk zal uiteenzetten hoe de politiek rondom de toegang tot de koning en de aanstelling van zijn dokters en ander personeel het gedrag van George III beïnvloedde. Het hiervoor relevante concept ‘toegang’ is in recente decennia een belangrijk onderwerp geworden in de vroegmoderne historiografie en met goede reden: het geeft historici de mogelijkheid om het veelvoud aan regelingen die de politieke structuur aan het vroegmoderne hof opmaakte in context te benaderen en de bijbehorende structuren bloot te leggen. Hoewel toegang tot een vorst of lid van de koninklijke familie normaliter van belang was om in staat te zijn deze persoon te overtuigen van bepaalde standpunten of gunsten van hem of haar te winnen, speelt er in dit hoofdstuk een andere reden mee.⁴¹ Hier is toegang vooral een zaak van informatie over de toestand van George, waarbij zijn voorstanders nadruk legden op de verbeteringen in zijn gesteldheid, terwijl zijn tegenstanders, die over het algemeen liever zijn zoon op de troon wilden zien, voornamelijk wilden benadrukken dat hij verslechterde. Sociale contacten met zijn gezin en hovelingen werden om deze reden in de loop van zijn ziekte afwisselend gelimiteerd en versoepeld. Ook de aanstelling van zijn dokters werd hierdoor beïnvloed. Deze veranderingen hadden hun weerslag op de toestand van de vorst van dag

40 Ibidem, 180

41 Dries Raeymaekers en Sebastiaan Derks, ‘Introduction: Repertoires of Access in Princely Courts’ in: Idem, *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400-1750* (Leiden 2016) 1-15, aldaar 3, 5.

tot dag, alsook op de manier waarop hij zijn dagen indeelde.

De autoriteit om de toegang tot de koning te verbieden lag vanaf het begin bij zijn dokters. In november 1788, toen hij aan het begin van zijn ziekte stond, bestond het team – dat uiteindelijk zo'n acht artsen zou tellen – enkel uit dokter George Baker, de *Physician to the King* aan het hof van George III. Baker werd de eerste die de toegang tot de koning limiteerde. Op 5 november besloot hij de koning te laten slapen in een slaapkamer zonder koningin Charlotte, zijn echtgenote. Het koppel had tot dan toe altijd een bed en een slaapkamer gedeeld.⁴² George stemde alleen toe op voorwaarde dat Charlotte in de kamer naast hem zou slapen. Toen hij in het midden van de nacht haar slaapkamer in sloop om dit te controleren, leek hij verrast haar daar ook daadwerkelijk aan te treffen. 'I will confess the truth,' zou de koning gezegd hebben, 'I thought you had deceived me, and that you was not here'.⁴³ Zijn gebrek aan vertrouwen in zijn echtgenote bleek een rode draad die door de rest van zijn ziekte aanwezig zou zijn. Dit was slechts het begin van de moeizame tijd die het koninklijke echtpaar tegemoet zou gaan.

Het stellen van een diagnose bleek een uitdaging. Al snel zou blijken dat Baker de zorg voor de koning niet alleen aankon. De prins van Wales, eveneens genaamd George, besloot zijn persoonlijke dokter, Richard Warren, toe te voegen aan het doktorenteam van zijn vader, met wie hij een turbulente en moeizame relatie had. Warren behoorde in 1788 tot een van de besten in het medische vakgebied, maar de connectie met de prins van Wales maakte dat de koning hem weigerde te zien. Zijn komst had de hofhouding vervuld van hoop en hoge verwachtingen. Greville, die over alle andere artsen uitvoerig schreef in zijn dagboek, bleef over Warren opmerkelijk stil. Zelfs zijn aankomst aan het hof nam Greville niet op. Voor informatie over hoe dit precies verliep moet dus gekeken worden naar andere bronnen, zoals het eerdergenoemde dagboek van Fanny Burney, een hofdame van koningin Charlotte. 'At length news was brought that Dr. Warren was arrived,' schreef Burney op 6 november, 'I never felt so rejoiced; I could have run out to welcome him with rapture'.⁴⁴ Vooral de koningin, nu gescheiden van haar man, snakke naar antwoorden. Een weigering van de koning om zijn nieuwe dokter te zien bracht teleurstelling, maar 'the King was never so despotic; no one dared oppose him'.⁴⁵

42 Janice Hadlow, *Strangest Family* (Bath 2014) 165.

43 Royal Library, Windsor (RLW), RCIN 1047014, Journal of Robert Fulke Greville. Volume 2, Oct. 1788 - 4 Mar. 1789, 9.

44 Madame D'Arblay, *Diary and Letters of Madame d'Arblay* (London, 1842) 291.

45 Ibidem.

Warren luisterde vanuit een aangrenzende kamer naar het gesprek tussen Baker en de vorst, en stelde op basis hiervan vast dat ‘the king’s life to be in the utmost danger’ en dat ‘the seizure upon the brain was so violent, that if he did live, there was little reason to hope that his intellects would be restored’.⁴⁶ Om de koning zo rustig mogelijk te houden leek het de artsen beter dat de koningin zou verhuizen van de slaapkamer naast die van de koning, naar een andere vleugel van Windsor.

De scheiding van zijn vrouw betekende echter niet dat de koning alleen werd gelaten. Integendeel, hij was omringd door zijn pages en zijn kamerheren, die dag en nacht de wacht hielden. George leek baat te hebben bij dit nauwkeurig uitgekiende systeem. Greville schreef op 14 november dat ‘everything considered, [His Majesty] has rather gained ground, and [...] hopes should not be given up’.⁴⁷ De routine bleek echter fragieler dan gedacht. Toen een van de kamerheren – Greville noemt geen namen – ongepland binnenwandelde, bleek dit genoeg om het hele systeem te laten ontsporen. De koning drukte een grote voorkeur uit voor de kamerheren – een voorkeur die hem overigens voor geen enkel moment zou ontglippen tijdens zijn ziekte – en wilde nu dat enkel zij hem zouden bedienen. Hem werd tot zijn grote tevredenheid verzekerd dat ze allemaal in de buurt waren en het systeem werd aangepast. De kamerheren zouden vanaf dat moment zoveel mogelijk bij de koning uit de buurt blijven om hem niet verder te verstoren. Dit bleek echter een moeilijke opgave, daar de koning onrustig naar hen bleef vragen. George werd verteld dat het beter was voor zijn gezondheid als het rustig was om hem heen en dus zijn kamerheren niet zou zien. Deze redenering bleek populair in het rechtvaardigen van de afzondering van de koning, al werd de opstelling van zijn bedienden zo vaak veranderd – vaak door de koning zelf – dat het onwaarschijnlijk lijkt dat George er ook daadwerkelijk voordeel aan ondervond.⁴⁸

Lucas Pepys werd op 17 november toegevoegd aan het medische team van de vorst. Zijn introductie bij de koning ging aanzienlijk beter dan die van Warren zo’n twee weken daarvoor. Dit was niet het enige punt waarop hij van Warren verschilde: Pepys aarzelde niet om het huishouden van de koningin op de hoogte te stellen van zijn mening over de gesteldheid van de koning, die ook aanzienlijk afweek van het grimmige beeld dat Warren had geschetst. Volgens Pepys zou de koning volledig herstellen, tot grote vreugde van Burney en, uiteraard, de koningin.⁴⁹

46 Wiltshire, ‘Frances Burney’, 381.

47 RLW, RCIN 1047014, 15.

48 RLW, RCIN 1047014, 20-21.

49 D’Arblay, *Diary and Letters*, 316-319.

De spanningen liepen duidelijk hoog op in Windsor: de verscheidene artsen hadden zeer verschillende meningen over wie er wel of niet aanwezig mocht zijn bij de koning, de koningin was compleet afgezonderd van haar echtgenoot, de prins van Wales had de plek van zijn vader als hoofd van het huishouden overgenomen en de rest van het hof bevond zich in een constante staat van spanning en angst. Daarbij was George in de loop van november steeds agressiever geworden: na een schermutseling met dokter Warren, waarbij Greville en een andere kamerheer hadden moeten ingrijpen om fysiek geweld te voorkomen, had de koning, zoals eerder al werd genoemd, een van zijn pages geslagen.⁵⁰ De situatie was onhoudbaar geworden: er moest iets veranderen.

Op 28 november werd Greville, die de hele dag met de koning had doorgebracht, apart genomen door de prins van Wales. Hij vertrouwde Greville toe dat de koning de volgende dag zou worden verplaatst naar Kew House, het zomerverblijf van de koninklijke familie.⁵¹ Als zijn symptomen erg waren in Windsor, werden ze in Kew alleen maar erger. Greville merkte een paar dagen na hun vertrek uit Windsor op dat 'since His Majesty has been at Kew the unfavorable symptoms of his disorder have increased, rather than diminished'.⁵² Zijn agressieve uitspattingen werden er niet minder op en wederom waren het vooral zijn pages die de dupe werden van deze buien. Op 30 november 'he pulled one of his pages by the hair and attempted to kick another'.⁵³

Het was op dit punt dat de laatste arts aan het team van George werd toegevoegd: Dokter Francis Willis, die in hoofdstuk I al aan bod kwam. Tegen Willis koesterde de koning grote wrok. Het hielp niet mee dat Willis al het originele personeel van de koning buitensloot. Pages noch kamerheren werden toegelaten. De vorst werd enkel nog verzorgd door Willis en zijn drie zoons. De taken van de pages werden overgenomen door mannen die bij Willis in dienst waren.⁵⁴ Door deze nieuwe verzorgers leek de situatie verder te escaleren, daar George 'had taken it into his bewilder'd head, that Willis' men meant to murder him'.⁵⁵

Ook de andere artsen werden ernstig beperkt in hun mogelijkheden: hoewel ze wel nog werden toegelaten in de vertrekken van George, was Willis altijd aanwezig bij hun bezoeken.⁵⁶ Door deze nieuwe regeling was ook Greville niet meer in staat om zijn eigen observaties te doen over

50 Ibidem, 41, 45.

51 Hadlow, *Strangest Family*, 150.

52 RLW, RCIN 1047014, 58.

53 Ibidem, 57.

54 RLW, RCIN 1047014, 67.

55 Ibidem, 171.

56 Ibidem, 68.

de staat van de vorst. Hij was gedwongen zijn informatie te halen uit de dagelijkse bulletins die hem en de rest van de hofhouding op de hoogte stelden van de gezondheid van George. Al snel merkte hij echter op dat 'things were not now always explained as they happened, and that a turn was given how these were to be thought of'.⁵⁷

Toen George onder de zorg van Willis begon te verbeteren, werden sommige kamerheren voor korte periodes weer toegelaten.⁵⁸ Hier was Greville getuige van de enorme tol die de ziekte van George had geëist op zijn huwelijk met Charlotte. De koningin was volledig uit de gunst gevallen. George vertelde een van zijn pages 'that he did not like her, that he preferred another, that she was mad and had been so these three years, that he would not on any account admit her to his bed till the year 1793'.⁵⁹ De 'other' in dit citaat wijst op Elizabeth Pembroke, een hofdame van Charlotte. Vanaf het begin van zijn ziekte was hij geobsedeerd door haar en hoe langer zijn situatie voortduurde, hoe erger dit leek te worden. Charlotte speelde op dit moment nauwelijks nog een rol in zijn leven. Het is daarbij ook niet vreemd om te veronderstellen dat het voor George voelde alsof ze hem in de steek had gelaten: Charlotte was de eerste persoon van wie hij was gescheiden toen zijn ziekte de kop opstak en hij had haar op het hoogtepunt van zijn obsessie met lady Pembroke in januari al bijna twee maanden niet gezien.⁶⁰

Het was uiteindelijk Willis die ingreep: eind januari kreeg George een 'severe lecture on his improper conversation [about] Eliza'.⁶¹ Een paar dagen later deed Willis een eerste poging om George en Charlotte te herenigen. George weigerde haar te zien, maar Willis 'thought it was expedient to make him see the Queen'.⁶² Greville uit in zijn dagboek zijn twijfels over deze methode, daar de koning op dat moment erg prikkelbaar was. Toch kwam de koningin uiteindelijk, samen met twee van hun dochters, bij haar echtgenoot op bezoek. Hij ontving hen met een goed humeur en het viertal bracht samen een uur door.⁶³ De daaropvolgende maand, waarin de koning snel verbeterde, bezocht Charlotte hem iedere avond, steeds vergezeld met twee van hun zes dochters. Toen hij in maart 1789 uiteindelijk aan de beterende hand was, bleek dat hij zich wel degelijk bewust was van de tol die zijn ziekte op hun huwelijk had gehad. In een brief aan haar schreef hij: 'My dearest Charlotte, as I cannot but

57 Ibidem, 84.

58 Ibidem, 104.

59 Ibidem, 94.

60 Hadlow, *Strangest Family*, 399.

61 RLW, RCIN 1047014, 170.

62 Ibidem, 177.

63 RLW, RCIN 1047014, 177.

be deeply impressed by the consideration of how much you must have been affected by the long continuance of my illness and the events that attended it, I cannot but wish to prevent your having any farther trouble concerning it.⁶⁴

Het politieke spel rondom de zorg van George had dus grote invloed op zijn gedrag en sociale contacten. Bij grote veranderingen, zoals de verhuizing naar Kew, verergerde zijn toestand aanzienlijk. Wanneer er weer vertrouwde contacten werden geïntroduceerd na een periode van isolatie, zoals de bezoeken van Charlotte en hun dochters, had dit daarentegen weer een positieve invloed op zijn gedrag en algemene gesteldheid. De indienstneming van dokters vanwege hun politieke kleur, zoals de aanstelling van Richard Warren door de prins van Wales, zorgde er daarnaast voor dat George wellicht opstandiger was tegen zijn behandeling. Daarbij zorgde de sociale scheiding van zijn echtgenote ervoor dat zijn huwelijk, dat kan worden gezien als de belangrijkste sociale connectie in het leven van George, zwaar leed onder de maatregelen die werden genomen voor zijn zorg. Al met al kan dus worden geconcludeerd dat de maatregelen die onder politieke voorwendselen werden genomen voor de zorg van George, over het algemeen negatieve gevolgen hadden voor het welzijn van de vorst.

Conclusie

Het doel van dit artikel was nooit om te achterhalen aan welke ziekte of ziektes George III leed tijdens zijn I even. Integendeel, het is de bedoeling geweest een nieuwe invalshoek bloot te leggen binnen de historiografie rondom dit thema. Uiteraard is er geen discussie mogelijk rondom de vraag óf hij ziek was: er is meer dan genoeg bewijs om dit zonder weerslag te bevestigen. Nuance is hierbij echter van groot belang: de mate waarin zijn symptomen werden veroorzaakt of verergerd door de wereld om George heen bleef tot op heden ernstig onderbelicht.

Zoals in de voorgaande hoofdstukken is aangetoond, waren externe factoren van grote invloed op het gedrag van George. De tekortkomingen in de medische wetenschap maakten dat hij vaak niet de hulp kreeg die hij klaarblijkelijk nodig had. De behandelmethoden werden niet alleen door George zelf als zeer onprettig ervaren. Zoals in hoofdstuk I aan bod kwam vond ook dokter Willis, de enige arts met ervaring in het behandelen van geesteszieken, dat ze het gedrag van de vorst verergerden. Daarbij wordt uit de bronnen duidelijk dat George maar weinig sliep. Zijn korte nachten en de daaropvolgende vermoeidheid droegen ongetwijfeld bij aan zijn verhoogde agressie en prikkelbaarheid. Zoals in hoofdstuk III uiteen

64 Arthur Aspinall (eds.), *The Later Correspondence of George III: Volume I* (Cambridge 1966) 198.

werd gezet werd hij daarnaast ook gescheiden van zijn familie en favoriete hovelingen. Hoewel dit gebeurde in een periode waarin het sowieso al slechter met hem ging, is het onmiskenbaar dat bij de herintroductie van zijn naasten de gesteldheid van George snel vooruit begon te gaan.

Bij vervolgonderzoek naar de gezondheid van George III zullen ook externe factoren moeten worden meegenomen in de weging van zijn gezondheid. Uiteraard gaat dit verder dan de hier besproken thema's. Ook zaken als voeding, vrijetijdsbesteding, frisse lucht, et cetera, zullen ongetwijfeld van belang zijn geweest bij de gezondheid van George III. Hoewel deze factoren niet binnen de omvang van dit artikel pasten, zal nader onderzoek hiernaar ongetwijfeld leiden tot een beter begrip van de gezondheidskwalen van niet alleen George, maar ook van de invloed die gezondheidskwalen hadden op het gehele hof.

Nationale rampen

Het ontstaan van een nationale communicatiegemeenschap rond rampen in Nederland in de negentiende eeuw

Fons Meijer

Lange tijd hebben geschiedschrijvers van het negentiende-eeuwse nationalisme in Nederland hun aandacht vooral gericht op momenten van oorlog en conflict. Juist op momenten dat de autonomie van landen en staten onder druk kwam te staan, gingen tijdgenoten over tot het cultiveren van nationale zelfbeelden.¹ Gevoelens van nationale lotsverbondenheid ontstonden vaak als reactie op de aanwezigheid van onderdrukkers en vermeende tegenstanders. Of, zoals Joep Leerssen het ooit samenvatte: '[H]et is de strijd en vijandschap met de Anderen die de leden van de natie in elkaars armen drijft.'² Maar wat als die 'vijandige Ander' geen buitenlandse mogendheid was, maar een vloedgolf, een dijkdoorbraak of een gigantische explosie? Met andere woorden: op welke manieren hebben grootschalige rampen het ontstaan en de besteding van nationale saamhorigheidsgevoelens in Nederland beïnvloed?³

Het beantwoorden van deze vraag draagt niet slechts bij aan ons begrip van natievorming, maar bouwt ook voort op ontwikkelingen in het historische rampenonderzoek. Als reactie op meer sociaaleconomische en maatschappijhistorische benaderingen, is er de laatste tijd steeds meer aandacht voor cultuurhistorische invalshoeken, waarbij onderzoek wordt gedaan naar de uiteenlopende culturele media die tijdgenoten tijdens en na rampen produceerden. Deze culturele media joegen maatschappelijke veerkracht aan, hielden de herinnering aan ramspoed levend en waren dus ook de aanvoerders van identificatieprocessen.⁴

1 Zie bijvoorbeeld verschillende recente studies over natievorming in Nederland tijdens het revolutietijdvak en de Franse overheersing rond 1800: Lotte Jensen, *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen 2013); Bart Verheijen, *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming 1801-1813* (Nijmegen 2017). Ook voor andere landen is vergelijkbaar onderzoek gedaan, zie bijvoorbeeld: Jane Judge, *The United States of Belgium: The Story of the First Belgian Revolution* (Leuven 2018).

2 Joep Leerssen, *Nationalisme* (Amsterdam 2015) 114.

3 Deze vraag beantwoord ik in mijn proefschrift; het huidige artikel heb ik gebaseerd op onderzoek dat ik verrichtte voor het eerste hoofdstuk van dit proefschrift. Zie: Fons Meijer, *Verbonden door ramspoed. Rampen en natievorming in negentiende-eeuwse Nederland* (Hilversum, te verschijnen in 2022).

4 De afgelopen jaren zijn verschenen: Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk eds., *Disaster as Image: Iconographies and Media Strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014); Jennifer Spinks en Charles Zika eds., *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow*

Verschillende internationale onderzoekers hebben reeds betoogd dat rampen vaak aanjagers zijn geweest van nationaal denken.⁵ In Nederland hebben historici en letterkundigen zich met name toegespitst op de manier waarop overstromingsrampen hebben bijgedragen aan de creatie en bestendiging van nationale identificaties. In haar oratie uit 2018 heeft letterkundige en cultuurhistoricus Lotte Jensen betoogd dat de lange geschiedenis van overstromingsrampen een centrale plek heeft gehad in het ontstaan van nationale wij-gevoelens. Ze kent hierbij een centrale rol toe aan de auteurs van (vooral letterkundige) media: middels een vast repertoire van steeds terugkerende beelden en narratieven over de 'eeuwenoude strijd van Nederland tegen het water' eigenden zij zich watersnoden toe als nationale identiteitsmarkeerders. Met hun teksten nodigden zij het Nederlandse publiek uit zich via dit repertoire met het idee van een Nederlandse natie te identificeren.⁶ Waterstaatshistoricus Toon Bosch heeft het in dit verband gehad over het ontstaan van een nationale communicatiegemeenschap die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond in – toen nog – de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Net als Jensen koppelt hij natievorming aan mediadynamiek: informatieontsluiting over watersnoden op nationale schaal zorgde ervoor dat Nederlanders zich betrokken gingen voelen bij de rampspoed en bijvoorbeeld geld en goederen gingen inzamelen voor

of the Apocalypse, 1400-1700 (Londen 2016). Ook in het onderzoek naar de Nederlandse omgang met rampspoed wordt steeds vaker gebruikgemaakt van culturele media als bronmateriaal, zie onder meer: Adam Sundberg, *Natural Disaster at the Closing of the Dutch Golden Age: Floods, Worms, and Cattle Plague* (Cambridge 2022); Lotte Jensen, 'Disaster upon Disaster Inflicted on the Dutch'. Singing about Disasters in the Netherlands, 1600-1900', *bmgm - Low Countries Historical Review* 134:2 (2019) 45-70. Zie voor de culturele omgang met rampen in de Nederlandse geschiedenis ook de themanummers *Dutch Crossing* 40:2 (2016), onder redactie van Raingard Esser en Marijke Meijer Drees, en *De Moderne Tijd* 4:3-4 (2020), onder redactie van Lotte Jensen.

5 Zie bijvoorbeeld het onderzoek naar lawines en overstromingen in Zwitserland, vulkaanrampen in Centraal-Amerika en de grote hongersnood in Ierland: Christian Pfister, 'Von Goldau nach Gondo: Naturkatastrophen als identitätsstiftende Ereignisse in der Schweiz des 19. Jahrhunderts' in: Christian Pfister en Stephanie Summermatter eds., *Katastrophen und ihre Bewältigung. Perspektiven und Positionen* (Bern-Stuttgart-Wenen 2004) 53-78; Mark D. Anderson, *Disaster Writing: The Cultural Politics of Catastrophe in Latin America* (Charlottesville VA 2011) 107-144; Frank Rynne, 'The Famine in Nationalist and Republican Political Discourse and Propaganda' in: Yann Bévant ed., *La Grande Famine en Irlande. Histoire et représentations d'un désastre humanitaire (1845-1851)* (Rennes 2014) 175-192.

6 Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).

hun landgenoten in de overstromde gebieden.⁷

In dit artikel richt ik mijn aandacht op deze nationale communicatiegemeenschap. Ik onderzoek de manieren waarop uiteenlopende media informatie verspreidden over grootschalige rampen en zo de basis legden voor natievorming in Nederland. Hierbij zal ik mij toespitsen op de negentiende eeuw, de eeuw die niet voor niets de ‘eeuw van de natiestaat’ wordt genoemd.⁸ Juist gedurende deze eeuw gingen steeds meer Nederlanders zich met ‘Nederland’ identificeren, tot op het punt dat nationalisme rond 1900 een massaverschijnsel was geworden dat de hele bevolking bereikte.⁹ In dit artikel laat ik zien hoe media tijdens momenten van grootschalige rampspoed een belangrijk bodem legden waarin gevoelens van afhankelijkheid aan de natie vervolgens konden wortelschieten.

Om deze dynamiek goed te kunnen illustreren, zal dit artikel eerst een beeld schetsen van de aard en regelmaat van de rampspoed die Nederland in de negentiende eeuw trof. Vervolgens zullen de massamedia nader onderzocht worden: via welke kanalen drong het nieuws over rampen de dagelijkse levens van Nederlanders binnen? Uiteindelijk maak ik duidelijk dat deze massamedia rampen tot *nationale* rampen maakten. Het konden gedeelde ervaringen worden, waarvan Nederlanders in heel het land op de hoogte waren, gevoelens en gedachten bij konden hebben en – zelfs als de rampen honderden kilometers verderop plaatsvonden – op zichzelf konden betrekken.

Een eeuw vol rampen

Hoewel we het Nederland van de negentiende eeuw kunnen kenschetsen als een moderne eenheidstaat, was het land bij aanvang van deze eeuw op het gebied van de beheersing van de natuur nog lang zo niet ver ontwikkeld als vandaag de dag.¹⁰ Met recht kunnen we stellen dat de negentiende eeuw voor Nederland een rampzalige eeuw was. Dijkdoorbraken waren voor veel negentiende-eeuwse Nederlanders aan de orde van de dag en ook grootschalige overstromingsrampen – die zich niet beperkten tot één polder maar vaak grote delen van het land onder water zetten en hierdoor vele malen catastrofaler waren – deden zich toch

7 Toon Bosch, ‘De scheur van Ochten. Een “vergeten” lieu de mémoire’ in: Herman Simissen ed., *Lieux de mémoire* (Heerlen 2008) 147-166, aldaar 152 en 156.

8 Recent nog in de ondertitel van: Tymen Peverelli, *De stad als vaderland. Brugge, Leeuwarden en Maastricht in de eeuw van de natiestaat, 1815-1914* (Nijmegen 2019).

9 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 46-47.

10 Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 2010).

wel om de tien tot vijftien jaar voor. En dan waren er ook nog rampen die niets met water te maken hadden, maar die wel grote schade en veel leed konden veroorzaken, zoals branden en explosies.¹¹

De zwaarste ramp die Nederland in de negentiende eeuw overkwam, was zonder twijfel de stormramp van februari 1825. Er was toen sprake van een combinatie van een noordwesterstorm en springtij, hoog binnenwater en verzwakte of verwaarloosde dijken, waardoor er over een langere periode doorbraken plaatsvonden. Op 3, 4 en 5 februari liepen niet alleen verschillende polders in Zeeland onder water, maar werd vooral het Zuiderzeegebied zwaar getroffen. Holland, Utrecht, Gelderland, Groningen, maar vooral Overijssel en Friesland kregen door hun

Afbeelding 1. Doorbraak van de Kamperdijk in 1825, door Abraham Vinkeles. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

11 In dit artikel richt ik mij alleen op wat rampenonderzoekers 'rapid-onset disasters' noemen: rampen die zich in een relatief kort tijdsbestek voordeden. Dit betekent dat ik zogenaamde 'slow-onset disasters' buiten beschouwing laat, zoals hongersnoden en epidemieën; onderzoekers zijn het erover eens dat deze rampen een heel eigen dynamiek kenden en misschien niet eens altijd het label ramp verdienen. Zie: Christian Pfister, 'Learning from Nature-Induced Disasters: Theoretical Considerations and Case Studies from Western Europe' in: Christof Mauch en Christian Pfister eds., *Natural Disasters, Cultural Responses: Case Studies toward a Global Environmental History* (Lanham MD 2009) 17-40, aldaar 18.

ligging aan deze binnenzee te maken met forse overstromingen. Door wel zeventig dijkdoorbraken kwam vrijwel het gehele noordwesten van Overijssel onder water te staan, waardoor zelfs landprovincie Drenthe de gevolgen van de watersnood ondervond. Friesland werd voor bijna twee derde overstroomd; alleen het noordelijke deel van de provincie bleef van het water verschoond. Er kwamen 375 mensen om het leven. Het grootste deel van de slachtoffers was in Overijssel te betreuren: hier vielen 305 doden.¹² De ramp van 1825 was niet de enige stormvloed die Nederland teisterde: in januari 1808 zorgde een zware storm voor overstromingen in Zeeland, waarbij vooral Vlissingen het flink te verduren kreeg.¹³

Desondanks legden politici en beleidsmakers weinig urgentie aan de dag waar het om het structureel uitbannen van dergelijke stormrampen ging. Pas na een stormvloed in januari 1916 zou er voldoende draagvlak ontstaan voor de plannen die in waterstaatskundige kring al langer bestonden: het afsluiten en (gedeeltelijk) droogmaken van de Zuiderzee.¹⁴ Het breed gedragen besef dat een vergelijkbaar project ook nodig was in het Deltagebied in Zuidwest-Nederland zou ten slotte pas ontstaan na de catastrofale watersnood van 1953.¹⁵

Dat de prioriteit van de overheid en Rijkswaterstaat (en zijn voorlopers) niet lag bij het uitbannen van stormvloeden, kwam doordat een ander type overstromingsramp alle aandacht opeiste: rivieroverstromingen. Zoals Toon Bosch en zijn collega-waterstaathistoricus Gerard van der Ven in verscheidene publicaties hebben laten zien, werden de rivieroverstromingen in de negentiende eeuw veroorzaakt door verschillende onvolkomenheden in het systeem van de grote rivieren. Zo waren er te weinig zeemondingen, waardoor rivieren vooral in de winter te kampen hadden met aanhoudend hoge waterstanden. Ook verkeerden de rivierbeddingen en -dijken in een slechte staat, waardoor het voor de rivieren onmogelijk was om probleemloos grote hoeveelheden water en ijs naar zee te voeren.¹⁶

Een zorgwekkende bijkomstigheid waren de bijzonder koude

12 Frits David Zeiler, '1825: de "vergeten" watersnood', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 16:1 (2007) 19-26, aldaar 20-21. Zie ook: Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen. Deel 7: 1800-1825* (Franeker 2019) 802-834.

13 Buisman, *Duizend jaar* 7, 224-229.

14 G.P. van de Ven, *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht 1993) 238-244.

15 Ibidem, 241-244.

16 Ibidem, 227-229; A. Bosch en G.P. van de Ven, 'Rivierverbetering' in: H.W. Lintsen ed., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie* (Zutphen 1993) 103-127, aldaar 104-107.

winters in die tijd. Tijdens de zogeheten Kleine IJstijd, die grofweg duurde van 1430 tot 1850, was er in Europa sprake van een structurele temperatuurdaling die tot zeer strenge winters leidde waarin de rivieren vaak compleet bevroren.¹⁷ Als het na periodes van vorst begon te dooien, raakte het ijs los en bleken de rivieren niet in staat deze grote hoeveelheden ijs af te voeren. Bij hindernissen in de rivier hoopten zich ijsschotsen op, ontstonden er torenhoge ijssdammen die het ijs en water opstuwden, en stroomde het ijskoude water over de dijken heen. Het overstortende water spoelde vervolgens stukken van de desbetreffende dijk weg, waardoor deze uiteindelijk vaak doorbrak.¹⁸

Deze dijkdoorbraken leidden regelmatig tot grootschalige overstromingsrampen waarbij grote delen van het rivierengebied overspoelden en die gigantische materiële, ecologische en humane schade veroorzaakten. Begin negentiende eeuw vonden er in Nederland twee rivieroverstromingen plaats die bijzonder catastrofaal waren. De ramp van januari 1809 geldt als de zwaarste overstromingsramp die het rivierengebied ooit getroffen heeft: vanwege ijsgang was er in twee weken tijd sprake van twee doorbraakgolven langs de grote rivieren. Van oost naar west waren er opeenvolgende dijkdoorbraken, waardoor een aaneengesloten gebied van Oost- tot West-Nederland onder water kwam te staan en 275 mensen het leven lieten. Elf jaar later, in januari 1820, sloeg het noodlot opnieuw toe: wederom zorgde kruierend ijs in verschillende grote rivieren voor dijkdoorbraken.¹⁹

Er bleek een aantal grootscheepse, infrastructurele aanpassingen nodig te zijn om de rivierenproblematiek structureel op te lossen, zoals het reguleren en normaliseren van ondiepe en kromme rivierstukken, en het aanleggen van nieuwe sluizen, kanalen en rivierarmen. Pas toen er vanaf 1850 een periode aanbrak van stabiele politieke verhoudingen en groeiende staatsinkomsten, ving de overheid stapsgewijs aan met de rivierverbeteringswerken.²⁰ Het zou uiteindelijk tot halverwege de twintigste eeuw duren voor de laatste werken ten uitvoer waren gebracht, waardoor er ook in de tweede helft van de negentiende eeuw nog meer en minder zware overstromingsrampen plaatsvonden in het rivierengebied, zoals in 1855, 1861, 1876 en 1881.²¹

17 Toon Bosch, 'Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse delta, 1740-1861', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21:1-2 (2012) 39-47, aldaar 41.

18 Bosch en Van de Ven, 'Rivierverbetering', 104-105.

19 Voor deze twee rampen, zie: G.P. van de Ven en A.M.A.J. Driessen, *Niets is bestendig... De geschiedenis van rivieroverstromingen in Nederland* (Utrecht 1995) 62-64.

20 Van de Ven, *Leefbaar*, 232.

21 Van de Ven e.a., *Niets is bestendig*, 64; Francien van den Heuvel, 's-Hertogenbosch, eiland in een onmetelijke zee. Omgangsstrategieën van de stedelijke overheid en de bevol-

Afbeelding 2. Overstroming te Erichem, 1809, Reinier Vinkeles, naar Cornelis van Hardenbergh, 1809. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Stads- en dorpsbranden en explosies, grofweg het derde type ramp naast stormrampen en rivieroverstromingen, baarden daarentegen minder zorgen. Er was in de negentiende eeuw sprake van een aantal aanpassingen die het risico op branden en explosies al enigszins hadden verkleind. Zo werd er in de negentiende eeuw nog weinig meer met licht ontvlambaar hout gebouwd en juist meer met materialen als (bak) steen, ijzer en glas.²² Bovendien had de veelvuldige toepassing van de in 1752 uitgevonden bliksemafleider het risico op blikseminslagen teruggebracht. Onweer was in de vroegmoderne tijd niet alleen de bron geweest van menige (kerk)brand, maar ook van rampzalige ontploffingen: in vroegere eeuwen explodeerden verscheidene kruitmagazijnen nadat de bliksem er was ingeslagen.²³

Dit betekent niet dat catastrofale stadsbranden en explosies in de negentiende eeuw tot het verleden behoorden. Twee rampen leidden in

king van 's-Hertogenbosch met hoogwater en overstromingen (1740-1995) (Proefschrift Open Universiteit, 2021) 227-231, 242-247, 254-259.

22 David Garrioch, 'Towards a Fire History of European Cities (Late Middle Ages to Late Nineteenth Century)', *Urban History* 46:2 (2019) 202-224, aldaar 207. In de vroegmoderne tijd was hout nog een veelvoorkomend bouw materiaal: Dirk Jan de Vries, 'Uit ander hout gesneden: veranderend houtgebruik in de zestiende en zeventiende eeuw', *Bulletin knob* 114:3 (2015) 186-202.

23 Jan Wim Buisman, *Onweer. Een kleine cultuurgeschiedenis 1752-1830* (Nijmegen 2019).

Afbeelding 3. Buskruitramp van Leiden in 1807, Ludwig Gottlieb Portman, naar Pieter Gerardus van Os, 1807. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

het bijzonder tot veel maatschappelijke beroering en zelfs tot internationale aandacht, omdat de schade gigantisch was en ze bovendien plaatsvonden in voornamelijk Nederlandse provinciesteden. De eerste van deze catastrofes was de Leidse buskruitramp van 12 januari 1807. In het Steenschuur, een gracht in het verlengde van het Rapenburg, lag een schip aangemeerd dat met ruim 17.000 kilo buskruit onderweg was naar Delft en helemaal niet binnen de singels had mogen zijn. Om kwart over vier 's middags explodeerde de lading en volgens de overlevering was de ontploffing tot in Den Haag, of zelfs Overijssel en Friesland te horen. Minstens 154 mensen vonden de dood, ongeveer 2.000 anderen raakten gewond en meer dan 200 huizen waren verwoest of onherstelbaar beschadigd.²⁴ De tweede ramp was de stadsbrand van Enschede, die uitbrak op 7 mei 1862. Het vuur ontstond in een houten woonhuis in het centrum en door de droogte van de voorgaande weken en een felle wind verspreidde het zich bliksemsnel naar andere huizen in het stadscentrum. Hoewel er uiteindelijk slechts twee doden te betreuen waren, was de schade gigantisch: de hele historische binnenstad werd door de

24 Voor deze ramp, zie de bundel die tweehonderd jaar na dato verscheen: Arti Ponsen en Ed van der Vlist eds., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007).

brand verwoest; alleen enkele buitenwijken en fabrieken overleefden het ‘inferno’.²⁵

Media en nieuwsvoorziening

Bijna ieder decennium vond er in Nederland dus wel een grootschalige ramp plaats. Hoe groot deze rampen echter ook waren, in geen enkel geval troffen ze alle Nederlanders. Integendeel: in de meeste gevallen bleef de ontwrichting beperkt tot een stad, streek of ‘hoogstens’ een bepaald landsdeel. Toch voelden veel Nederlanders in heel het land zich betrokken bij het leed dat werd veroorzaakt door de rampspoed, zoals onder meer bleek uit de inzamelingsacties die na veel van deze rampen van Leeuwarden tot Maastricht en van Delft tot Assen werden georganiseerd – en die gezamenlijk vaak honderdduizenden guldens opbrachten. Na de brand van Enschede doneerde men bijvoorbeeld gezamenlijk bijna 250.000 gulden – omgerekend bijna 2,7 miljoen euro in 2020 –, een bedrag dat nog laag is vergeleken met de sommen geld die werden gedoneerd na overstromingsrampen.²⁶ Na de stormramp van 1825 werd bijvoorbeeld ruim twee miljoen gulden ingezameld, een recordbedrag in de negentiende eeuw.²⁷

Dit proces van informatie-uitwisseling op nationale schaal was een bron van natievorming, zo heeft politicoloog en antropoloog Benedict Anderson betoogd in zijn klassiek geworden studie *Imagined communities*. Een van de manieren waarop de natie voor tijdgenoten denkbaar en voorstelbaar werd, was door de opkomst van een nationale nieuwsvoorziening. De veronderstelling dat duizenden anderen hetzelfde nieuws tot zich namen en hier gedachtes en gevoelens bij koesterden, kon bij lezers de ervaring stimuleren dat zij deel uitmaakten van dezelfde gemeenschap; ook al zou men het grootste deel van de andere leden nooit tegenkomen, laat staan leren kennen.²⁸ Na grootschalige rampen maakten media een vergelijkbare gewaarwording mogelijk: de nieuwsconsu-

25 Voor informatie over de stadsbrand, zie onder meer: J.J. van Deirse e.a., *De brand van Enschede van 7 mei 1862 na 50 jaren herdacht* (Enschede 1912); Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam 2013) 376.

26 ‘Verslag van de Hoofd-Commissie tot verstrekking van onderstand aan de noodlijdenden door den brand van 7 Mei 1862 te Enschedé, ingezonden aan den Edel Achtbare Raad dier Stad’ in: *Enschede in 1862 en 1863. Overgenomen uit het Verslag door Burgemeester en Wethouders uitgebragt aan den Raad der gemeente Enschede, den 7 mei 1864*. (z.p. 1864). Voor omrekenen naar euro’s heb ik gebruikgemaakt van: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php> [geraadpleegd 13 januari 2022].

27 Zie hiervoor: Meijer, *Verbonden*, hoofdstuk 5.

28 Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (tweede editie; Londen-New York 2006) 34–35.

ment, die geschokt kennisnam van informatie over rampspoed elders in het land, kon zich onderdeel wanen van een gemeenschap van even zo geschokte landgenoten.

Deze dynamiek werd bovendien versterkt door het gegeven dat nieuwsmedia in de negentiende eeuw begonnen te suggereren dat rampzalige gebeurtenissen ‘nationale rampen’ waren, die niet slechts in de getroffen plaatsen tot ontwrichting leidden, maar aanrandingen waren van de onschendbaarheid van de *gehele* natie.²⁹ Uit onderzoek van Ruben Ros is recentelijk gebleken dat dit concept van de ‘nationale ramp’ rond 1800 steeds vaker zijn intrede deed in Nederlandse kranten.³⁰ Dit concept vermoedde het voor lezers om de desbetreffende ramp te bezien als een ver-van-het-bedshow en spoorde daarentegen aan om de ramp te begrijpen als een gebeurtenis die ook op henzelf betrekking had, als inwoners van het getroffen Nederland. De nationale nieuwsvoorziening maakte het zo mogelijk dat lokale en regionale calamiteiten *in heel het land* gevoelens van afkeer en solidariteit aanwakkerden, zoals wel bleek uit de grote hoeveelheden geld en goederen die na deze rampen werden ingezameld.

Het gesproken woord

De contouren van deze nationale communicatiegemeenschap werden voor een belangrijk deel gevormd door het gesproken woord.³¹ Gedurende de hele negentiende eeuw kende Nederland een bloeiend verenigingsleven van wetenschappelijke, maatschappelijke en kunstlievende genootschappen.³² Vooral in de eerste eeuwhelft hielden leden tijdens

29 Jürgen Osterhammel definieert ‘nationale ramp’ als volgt: ‘eines Katastrophenereignisses, das als Angriff der Natur auf die Unverletzlichkeit der Nation verstanden wurde und das zugleich eben dieser Nation die Gelegenheit gab, bei Hilfe und Wiederaufbau Solidarität und Leistungskraft zu beweisen.’ Zie: Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München 2010) 295. Essentieel voor deze definitie is het woord ‘verstanden’: rampen zijn slechts ‘nationaal’ in de perceptie van de tijdgenoten, het is een etiket of concept dat een bepaalde kijk probeert af te dwingen en niet andersom.

30 Dit concept had overigens vooral ook betrekking op bepaalde politieke en maatschappelijke gebeurtenissen, zo laat Ros zien. Zie: Ruben Ros, ‘De opkomst van de “nationale ramp”. Een begripsgeschiedenis’, *De Moderne Tijd* 4:3-4 (2020) 165-186.

31 Hieronder versta ik niet het gesprek van alledag, individuen die elkaar in de privé-sfeer de laatste nieuwtjes vertelden. Afgezien van het feit dat deze dimensie van nieuwsvoorziening lastig te onderzoeken is, gaat het mij in deze studie om nieuwsvoorziening in de (semi)publieke sfeer.

32 Boudien de Vries, ‘Voluntary Societies in the Netherlands 1750-1900’ in: Graeme Morton, Boudien de Vries en R.J. Morris eds., *Civil Society, Associations and Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe* (Aldershot-Burlington 2006)

vergaderingen voordrachten over rampen die op dat moment ergens in het land plaatsvonden, vaak in de vorm van zogenoemde dichtelijke voorlezingen. In veel van dit soort redevoeringen vloeiden *Dichtung und Wahrheit* vaak naadloos in elkaar over. Hoewel het vaak kunstzinnige ontboezemingen waren waarmee auteurs vormschoonheid en affectieve impact nastreefden, refereerden ze tegelijkertijd aan bepaalde feitelijkheden over de betreffende ramp. Bij voordrachten over watersnoden voerden auteurs vaak de overstromde rivier of zee op en lieten zij soms ook de ondergelopen plaatsen met naam en toenaam de revue passeren. Een goed voorbeeld is het gedicht over de rivieroverstromingen van 1809 dat J. Immerzeel jr. voorlas tijdens de vergadering van het Haagse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Achteraf wist iedere toehoorder dat de Waal zich 'neder' had 'gestort' op de Betuwe, de Tieleren de Alblasserwaard, en onder meer de plaatsen Doesburg, Gorinchem en Leerdam onder water had gezet.³³ En zelfs als ze geen precieze details ontsloten, hielpen dergelijke voordrachten toehoorders op zijn minst bij het vormen van een beeld van de situatie in het rampgebied of wekten ze in ieder geval de suggestie dat ze dat deden, met enigszins droge titels als *Hollands watersnood in den jare 1809*, zoals het gedicht van Immerzeel heet.

Een ander belangrijk oraal medium was de preek: gebedsvoorgangers grepen vaak de gelegenheid aan om over grootschalige rampen in den lande te spreken. Preken over rampen zorgden er regelmatig voor dat kerkgangers leerden wat er elders in het land gebeurd was. Hoewel de rampspoed vaak een aanleiding was om een moraliserend verhaal te verkondigen over bijvoorbeeld goddelijke voorzienigheid en godvruchtigheid, besteedden gebedsvoorgangers doorgaans ook aandacht aan bepaalde feitelijkheden rondom de ramp. Illustratief is de preek die de hervormde predikant J.P. Hasebroek na de rivieroverstromingen van 1861 hield in de Amsterdamse Westerkerk. Het was een orthodox-protestants verhaal waarin Hasebroek ageerde tegen verlichtingsideeën en de watersnood voorstelde als een uiting van goddelijke almacht.³⁴ Om deze boodschap te laten landen, nam hij zijn toehoorders eerst mee naar het rampgebied: 'Wat is er geschied? Gaan wij in den geest eenige dagen terug: wat zien wij?' – en ontsloot hij informatie over groeiende ijssdammen, overstortend water, bezwijkende dijken en vluchtende inwoners.³⁵

103-116.

33 J. Immerzeel junior, *Hollands watersnood van den Jare 1809* (Den Haag 1809).

34 Naomi de Fijter, 'Heden, indien gij Zijne stem hoort, verhardt uw harten niet!' Een onderzoek naar de rol van de goddelijke voorzienigheid in de watersnoodbrochure Gods stem in den watervloed van J.P. Hasebroek (Bachelorscriptie Radboud Universiteit Nijmegen, 2020).

35 J.P. Hasebroek, *Gods stem in den watervloed. Leerrede, gehouden op den 13den januari*

Ten slotte hoorden tijdgenoten ook middels zogeheten rampliedereren weleens over rampspoed in het land: in de negentiende eeuw waren er verschillende auteurs die liederen schreven over rampen, waarvan een belangrijk doel was dat ze het nieuws over de gebeurtenis onder een groter publiek verspreidden.³⁶ Dit werd voor een belangrijk deel gedaan door straatzangers, die in de negentiende eeuw van plaats naar plaats trokken en op pleinen en straathoeken met name liederen over gruwelijke en sensationele gebeurtenissen ten gehore brachten.³⁷ Een van deze negentiende-eeuwse rampliedereren is bijvoorbeeld *Een nieuw lied op de watersnood van het jaar 1861*.

Komt vrienden wilt aanhoren, hetgeen helaas thans is geschied, en niets dan treurigheid ons bied [sic]', zong de straatzanger. 'Ginds ziet men dijken breken, het water overstroomt het land. De noodklok luid [sic] van elken kant, en men is ijv'rig in de weer, zoo 't kan, dat men het water keer.'³⁸

Waar de mensen eerst nog een zorgeloos ommetje maakten door stad of dorp, daar bleven zij nu misschien staan om te horen wat de zanger hen te melden had over de overstroming in het rivierengebied.

Periodiek drukwerk

Ook via drukwerk werden Nederlanders op de hoogte gehouden over grootschalige rampen in het land. Een groot deel van de Nederlanders was immers geletterd en het aandeel geletterde Nederlanders zou in de loop van de eeuw alleen maar toenemen.³⁹ In de eerste plaats betrof dit periodiek drukwerk, zoals kranten en tijdschriften. Na grootschalige rampen stonden de nieuwssecties van kranten vaak dagenlang vol met nieuws uit het rampgebied. Bij watersnoden volgden de nieuwstij-

1861 des avonds in de Westerkerk te Amsterdam (Amsterdam 1861) 6-10.

36 Zie: Jensen, 'Singing'; Lotte Jensen, 'Zingen over branden, scheepsrampen en grote buitenlandse catastrofes, 1755-1918. Lokale, nationale en internationale saamhorigheid', *De Moderne Tijd* 4:3-4 (2020) 270-293.

37 Fred Martin, 'De liedjeszanger als massamedium. Straatzangers in de achttiende en negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97:3 (1984) 422-446.

38 *Een nieuw lied, op de watersnood van het jaar 1861* (Amsterdam 1861).

39 We weten dat het percentage analfabete mannen rond 1800 20% bedroeg, en rond 1820 gedaald was tot 15%, in 1830 tot 10% en in 1860 tot 5%. Vanaf de jaren 1880 leerden alle jongens die rond die tijd geboren werden lezen en schrijven: Onno Boonstra, 'De daling van analfabetisme. Een regionale analyse over de periode 1775-1900' in: Onno Boonstra en Anton Schuurman eds., *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfa-wetenschappen* (Utrecht 2009) 62-73.

dingen uit de verschillende getroffen plaatsen elkaar in hoog tempo op: hoe hoog stond het water, waar braken de dijken door, hoeveel slachtoffers waren er tot dusver gevallen, hoe verliepen de reddingsoperaties? Lezers kwamen ook berichten van lokale, regionale en nationale bestuurders tegen, waarin zij bijvoorbeeld maatregelen voor de hulpverlening afkondigden. Vaak stonden kranten bovendien vol met oproepen om te doneren voor de slachtoffers, van diezelfde hoogwaardigheidsbekleders, commissies uit het rampgebied of liefdadigheidscomités in grote en minder grote steden.⁴⁰ Kranten vormden hiermee belangrijke eerste lijns informatiebronnen, vooral ook voor auteurs achter andere media – zoals prenten – die het nieuws over de ramp vervolgens verder circuleerden.⁴¹ Op verschillende manieren speelden ze dus een wezenlijke, zo niet onmisbare rol bij de vorming van een negentiende-eeuwse communicatiegemeenschap rond rampen.

Naast kranten verschenen er in de negentiende eeuw ook tijdschriften, al is het onderscheid tussen de twee genres vooral voor de vroege negentiende eeuw soms lastig te bepalen. Zoals gezegd verschenen de meeste kranten niet op dagelijkse basis en noemden sommige kranten zichzelf ook een tijdschrift.⁴² Toch was er in de vroege negentiende eeuw sprake van een breed spectrum aan periodieke geschriften die we als tijdschrift zouden kunnen aanmerken.⁴³ Hierbij ging het, naast wetenschappelijke en professionele vakbladen en bladen voor specifieke publieksgroepen, vooral om een specifiek soort uitgave waarvan de opzet het best te typeren is als ‘algemeen-cultureel’, zoals de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761), de *Recensent, ook der Recensenten* (1806) en later ook *De Gids* (1837) en *De Nederlandsche Spectator* (1856).⁴⁴ Nieuwsvoorziening

40 Meijer, *Verbonden*, hoofdstuk 5.

41 Zo heeft Hanneke van Asperen laten zien dat prentenmaker Cornelis van Hardenbergh zich bij het ontwerpen van prenten over de rivieroverstromingen van 1809 baseerde op informatie uit de Utrechtse Courant: Hanneke van Asperen, ‘Het drama van Babyloñbroek in 1809. De watersnood van 1809’, *Website Brabants Erfgoed* (2020) <<https://www.brabantserfgoed.nl/page/11109/het-drama-van-babyloni%C3%ABnbroek-in-1809>> [geraadpleegd 19 januari 2022].

42 Zo noemde het *Algemeen Handelsblad* zich een ‘Staatkundig, Wetenschappelijk, Letterkundig Tijdschrift’, zie: Remieg Aerts, ‘De koningin geknecht, 1813-1869’ in: Huub Wijfjes en Frank Harbers eds., *De krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 87-119, aldaar 89.

43 Gert-Jan Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995) 97-115.

44 Remieg Aerts, ‘Het algemeen-culturele tijdschrift in het negentiende-eeuwse mediandschap’, *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 11 (2002) 34-47; Johannes, *De barometer*, 117-139.

speelde bij deze titels een minder belangrijke rol. Over grote Nederlandse rampen schreven auteurs slechts sporadisch en vaak op een terloopse, meer beschouwend-kritische manier, bijvoorbeeld bij het bespreken van brochures en boeken die over een ramp waren verschenen.⁴⁵

Dit was anders bij het genre van de geïllustreerde publiekstijdschriften, die gedurende de tweede helft van de eeuw langzaam opkwamen en terrein veroverden. Titels als de *Hollandsche Illustratie* (1861), het *Geïllustreerde Nieuws* (1866), de *Katholieke Illustratie* (1867) en *Eigen Haard* (1875) combineerden tekst op een aantrekkelijke wijze met realistische tekeningen die het nieuws in beeld brachten, om zo een breder publiek van onder meer huisgezinnen te bereiken.⁴⁶ Redacties van dit soort tijdschriften realiseerden zich dat rampen interessante onderwerpen waren om over te publiceren – het waren vaak sensationele verhalen die zich mooi lieten vangen in beeld. Niet voor niets plaatste het eerste en in die tijd het meest invloedrijke geïllustreerde tijdschrift ter wereld, *The Illustrated London News*, in 1844 een illustratie van de Hamburgse stadsbrand op de voorpagina van het eerste nummer.⁴⁷ Na de Maasoverstromingen in de jaren zeventig en tachtig in Noord-Brabant publiceerde de *Katholieke Illustratie* bijvoorbeeld verschillende vervolgreeksen waarin verslaggevers – met prentenmakers – naar de ondergelopen streek afreisden en daar verslag deden.⁴⁸ Dit was overigens niet zonder gevaar voor eigen leven, zoals bleek in januari 1881. De 36-jarige schrijver en journalist J.A. Vesters kwam tijdens zijn bezoek aan het getroffen Nieuwkuijk in een sneeuwstorm terecht, raakte uitgeput en overleed vervolgens aan de kou.⁴⁹

Gelegenheidspublicaties

Wat betreft informatievoorziening en ook beeldvorming rondom grote Nederlandse rampen waren gelegenheidspublicaties, die één specifieke

45 Zie bijvoorbeeld: Laurens Ham, 'Verbroken familiebanden. Negentiende-eeuwse consensuscultuur in liefdadigheidsuitgaven rond 1861', *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensis* 20 (2011) 113-127, aldaar 122-123.

46 Joan Hemels en Renée Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog. Bibliografie. Deel 1: 1840-1945* (Amsterdam 1993); Thomas Smits, 'Een explosie van beeld, 1840-1930' in: Wijffjes en Harbers eds., *De krant*, 185-203.

47 Paul Hockings, 'Disasters Drawn: The Illustrated London News in the Mid-19th Century', *Visual Anthropology* 28:1 (2015) 21-50, aldaar 22.

48 Fons Meijer, 'Suffering Compatriots: Compassion, Catastrophe and National Identification in the Netherlands in the Nineteenth Century' in: Lotte Jensen en Hanneke van Asperen eds., *Dealing with Disasters. Cultural Representations of Catastrophes, c. 1500-1900* (Amsterdam, te verschijnen in 2022).

49 *Twentsche Courant* (26 januari 1881).

ramp als onderwerp hadden, lange tijd echter minstens even invloedrijk als periodiek drukwerk.⁵⁰ In de eerste plaats ging het hierbij om brochures, soms van slechts enkele pagina's, die in de dagen en weken na een ramp de markt overspoelden. Doorgaans ging het om zogeheten 'liefdadigheidsuitgaven', waarvan een deel of het geheel van de opbrengsten ten goede kwam aan de slachtoffers van de desbetreffende ramp.⁵¹ Dat het bij deze brochures om liefdadigheidsuitgaven ging, werd duidelijk gemaakt middels het gebruik van bepaalde kenmerkende zinsconstructies op de titelpagina, zoals: 'uitgegeven ten voordele van de ongelukkigen' en 'gedrukt ten behoeve van de noodlijdenden'. De uitgaven stonden niet op zichzelf, maar maakten onderdeel uit van een bredere liefdadigheidscultuur die Nederland in de negentiende eeuw in de greep had: veel problemen uit die tijd – zoals armoede en honger – werden niet door de overheid, maar door particulieren aangepakt en bekostigd middels collectes en andere vormen van fondsenwerving.⁵² Zo ook na rampen: na iedere grote catastrofe in de negentiende eeuw waren er talloze maatschappelijke initiatieven om geld op te halen voor de slachtoffers, zoals benefietvoorstellingen, loterijen, *fancy fairs* en dus ook liefdadigheidsuitgaven.⁵³

Deze brochures kostten vaak slechts enkele tientallen centen, waardoor een groot publiek ze kon aanschaffen. Als gevolg speelden ze een grote rol bij het onder de aandacht brengen van de rampspoed. Vaak waren het gedichten, maar ook bijvoorbeeld preken, korte verhalen en prenten verschenen als liefdadigheidsuitgave op de markt (al was het bij die laatste categorie dan niet in brochurevorm). Het publiceren van zo'n brochure was voor tijdgenoten een toegankelijke manier om een steentje bij te dragen en te laten zien dat ze zich betrokken voelden bij het lijden van de rampslachtoffers. 'De' liefdadigheidsauteur bestond niet:

50 Verschillende historici hebben gewezen op de belangrijke rol die gelegenheidspublicaties als brochures – of: pamfletten – in de negentiende eeuw speelden als vertolkers van gedachten en gevoelens, zie bijvoorbeeld de bijdragen van Rutger de Graaf en José de Kruif, en Dennis Bos in: José de Kruif e.a. eds., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006).

51 Liefdadigheidsuitgaven zijn onder meer onderzocht in: Ham, 'Verbroken'; Elsa den Boer, Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1994); Marita Mathijssen, 'Ten voordele van... Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw', *De Moderne Tijd* 4:3-4 (2020) 234-258.

52 Marco H.D. van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas, ca. 1800-2000. Een historische erfenis' in: Ronald van der Bie en Pit Dehing eds., *Nationaal goed: feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999* (Voorburg 1999) 159-176.

53 Meijer, *Verbonden*, hoofdstuk 5.

er waren genootschapsredenaars en predikanten die hun reeds voorge- dragen gedichten en preken besloten te publiceren, maar ook gevestigde auteurs die speciaal voor de gelegenheid een nieuwe tekst fabriceerden. Een van de meest beeldbepalende benefietdichters was Hendrik Tollens. Deze officieuze dichter des vaderlands publiceerde gedurende zijn leven talloze liefdadigheidspublicaties, niet zozeer voor de slachtoffers van rampen, als wel voor wezen, armen en choleralijders.⁵⁴ In veel gevallen werden liefdadigheidsuitgaven echter ook geschreven door onbekende individuen, die tot dan toe zelden of nooit de dichtpen hadden opge- pakt. Met hun bescheiden pennenvruchten hoopten zij desondanks een bijdrage te kunnen leveren aan de fondsenwerving. Het literair niveau werd er hierdoor niet hoger op en werden veel liefdadigheidsgedich- ten door critici beschimpt om de erbarmelijke kwaliteit.⁵⁵ Desondanks waren liefdadigheidsuitgaven lange tijd erg populair. Het piekjaar was 1861, het jaar van de rivieroverstromingen, toen er om en nabij 110 titels in omloop waren.⁵⁶

Gedurende de gehele negentiende eeuw verschenen er, enige maan- den na de rampspoed, ook één of meerdere gedenkboeken over de ramp op de markt. Bij dit genre, dat al was ontstaan in de tweede helft van de achttiende eeuw, ging het om dikke boeken van vaak honderden pagi- na's, waarin de auteur – vaak in opdracht van lokale, regionale of nati- onale autoriteiten – een uitgebreid overzicht probeerde te geven van de gebeurtenissen rondom de desbetreffende ramp. Desondanks waren het vaak allesbehalve droge opsommingen en deden auteurs hun best om een indringende voorstelling van de rampspoed te creëren, bijvoorbeeld door uitgebreid stil te staan bij tragische sterfgevallen of juist bij hero- ische reddingsacties. Bovendien werkten ze vaak samen met prentenma- kers, die met hun prenten de meest belangrijke en aangrijpende episodes nog pregnanter in beeld brachten. Gezien de intekenlijsten die vaak in deze boeken waren opgenomen, waren het populaire uitgaven die uitein- delijk in boekcollecties door heel het land terecht kwamen.⁵⁷

54 G.D.J. Schotel, *Tollens en zijn tijd. Eene proeve van levensbeschrijving* (Tiel 1860) 255-265.

55 Mathijsen, 'Ten voordele', 249-257.

56 Dat jaar waren er ook rivieroverstromingen in Java, waarvoor ook enkele liefdadig- heidspublieaties op de publicatiemarkt verschenen: Laurens Ham, 'Occasional Writer, Sensational Writer: Multatuli as a Sentimental Benevolence Writer in the 1860s' in: André Lardinois e.a. eds., *Texts, Transmissions, Receptions* (Leiden 2014) 295-311.

57 Harm Pieters, 'Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van de overstromingen van 1755, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied', *Tijdschrift voor Water- staatsgeschiedenis* 21:1-2 (2012) 48-57; Petra J.E.M. van Dam en Harm Pieters, 'Enlightened Ideas in Commemoration Books of the 1825 Zuiderzee Flood in the Netherlands' in:

Door hun doel en opzet droegen gedenkboeken niet slechts bij aan de informatievoorziening rondom de rampen, maar ook aan het ontstaan van een collectieve herinneringscultuur en de canonisering van deze rampen. Auteurs stelden de rampen voor als belangwekkende ijkpunten in de Nederlandse geschiedenis, soms zelfs heel expliciet en uitgebreid. Een mooi voorbeeld hiervan is het gedenkboek over de stormvloed van 1825 van de Delftse onderwijzer J.C. Beijer.⁵⁸ Net als sommige andere gedenkboeken over watersnoden, liet hij de uitvoerige beschrijving van de eigenlijke ramp voorafgaan door een stuk voorgeschiedenis. In *Gedenkboek van Neerlands watersnood in Februarij 1825* ging het zelfs om een heel hoofdstuk – van bijna tweehonderd pagina's! – over 'watervloeden van vroeger tijd', waarin hij de meest 'voornaam' overstromingsrampen die Nederland doorheen de geschiedenis hebben getroffen inventariseerde.⁵⁹ Als goede christen begon hij bij de Bijbelse zondvloed en trok hij vervolgens een lijn van tientallen watersnoden uit de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd naar de stormvloed van 1825. Deze stormvloed was dus niet slechts een opzichzelfstaande catastrofe geweest, zo was de boodschap, maar sloot aan op een ontzaglijke reeks van overstromingen waarmee de Nederlandse natie al eeuwenlang te kampen had. Als zodanig stelde Beijer zijn lezers in staat zich via de herinnering aan de stormvloed van 1825 te identificeren met hun nationaliteit.

Tot besluit

Grote rampen waren in de negentiende eeuw allesbehalve uitzonderingen op een verder 'ramploos' leven van alledag. Integendeel: ze kwamen om de zoveel jaar terug en vormden vaste onderdelen van de geleefde werkelijkheid van grote groepen Nederlanders, met name van diegenen die woonachtig waren in het uitgestrekte rivierengebied. Wat ik in dit artikel echter vooral heb betoogd, is dat ook Nederlanders die de groot-schalige rampspoed in de negentiende eeuw niet aan den lijve ondervonden, aangespoord werden zich 'getroffen' te voelen. Verschillende media verbonden vele Nederlanders uit heel het land in een communicatiegemeenschap die van de gebeurtenissen op de hoogte was. Een

Pepijn Brandon, Sabine Go en Wybren Versteegen eds., *Navigating History: Economy, Society, Science and Nature. Essays in Honor of Prof. Dr. C.A. Davids* (Brill 2018) 275-297; Adriaan Duiveman, 'Breaking the Cycles of Catastrophe: Disaster, Time, and Nation in Dutch Flood Commemoration Books, 1757-1800' in: Jensen en Van Asperen eds., *Dealing*.

58 Voor meer informatie over J.C. Beijer en zijn gedenkboek, zie: Van Dam en Pieters, 'Enlightened ideas'.

59 J.C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands watersnood in Februrarij 1825* (Den Haag 1826) 37-210.

bijkomstigheid van deze informatievoorziening op nationale schaal was dat tijdgenoten deze rampen konden gaan beleven als collectieve, zelfs nationale ervaringen. Nieuwsmedia zorgden er zo bijna automatisch voor dat rampen natievormende momenten werden: geschokte Nederlanders konden zich onderdeel gaan voelen van een verbeelde gemeenschap van evenzo geschokte landgenoten en de rampzalige gebeurtenis gaan beschouwen als een nationale ramp die ook op hen zelf betrekking had.

Tussen Kuznets en Calimero

Lengteongelijkheid in Nederland 1863-1875

Björn Quanjer en Matthijs Kraijo

Sinds 2017 kijkt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) niet alleen meer naar de vertrouwde economische parameters zoals de groei van inkomen of productie, maar hanteert het de monitor brede welvaart om het welzijn van de bevolking beter te kunnen doorgronden. De brede welvaart geeft aan hoe economische groei zich vertaalt in bijvoorbeeld beter onderwijs, veiligheid, milieu en gezondheid. De noodzaak van deze alternatieve benadering wordt ondersteund door de divergentie die sinds 1950 plaatsvindt tussen de economische groei en de bredere welvaart. Hoewel Nederland gemiddeld steeds rijker wordt, uitgedrukt in euro's, groeien andere indicatoren die het welzijn van de Nederlander bepalen minder hard mee. Dit vergroot de heersende perceptie van groeiende ongelijkheid, want waar blijven al die extra euro's? In het licht van deze perceptie voeren verschillende economen de laatste jaren verhitte debatten omdat Nederland paradoxaal genoeg een stabiele inkomensongelijkheid kent, maar een groeiende vermogenskloof heeft. Ook ongelijkheid in gezondheid en sociale mobiliteit lijken achter te blijven. Ontwikkelingen die niet alleen economische, maar ook maatschappelijke en politieke gevolgen kunnen hebben.¹

De recente aandacht voor ongelijkheidsonderzoek is in het licht van de divergentie sinds 1950 begrijpelijk, maar dat betekent niet dat de periode daarvoor geen interessante inzichten kan opleveren. Voor het meten van de bredere welvaart is een grote set parameters nodig. Hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe beperkter de meetbaarheid van deze aspecten wordt. Voor bijvoorbeeld de negentiende eeuw is een dusdanige exercitie sterk gelimiteerd door beschikbare gegevens, terwijl juist historische kennis van verminderde welvaart ons kan helpen bij een beter begrip van het ontstaan van sociale en politieke ontwikkelingen in de samenleving. Daarnaast beperken de meeste historische indicatoren zich

1 Marike Stellinga, 'Nederland is een ongelijk land. Nee hoor, Nederland is een heel gelijk land. Hoe zit het nou?', *NRC* (26 juni 2021); Robin Philips, Bas van Bavel, Auke Rijpma, Jan Luiten van Zanden, 'Welvaartsgroei blijft sinds 1950 achter bij economische groei', *ESB* 106:4800S (2021) 19-23, <<https://esb.nu/esb/20062594/welvaartsgroei-blijft-sinds-1950-achter-bij-de-economische-groei>> (geraadpleegd op 16 januari 2022); Sander Heijne, Hendrik Noten, *Fantoomgroei. Waarom we steeds harder werken voor steeds minder* (Amsterdam 2020); Peter Hein van Mulligen, *Met ons gaat het nog altijd goed: 8 sombere mythes over Nederland ontrafeld* (Amsterdam 2020).

tot een gemiddelde, terwijl juist de spreiding ons meer kan leren over ongelijkheid in welvaart. Een van de meest gebruikte onderdelen van historische welvaartsindicatoren is lichaamslengte.² De antropometrische geschiedwetenschap heeft inmiddels laten zien dat de gemiddelde lichaamslengte uitstekend gebruikt kan worden om uitspraken te doen over het gemiddelde welzijn van een bevolking. Dit artikel gaat echter een stap verder door de ongelijkheid rondom deze variabele in kaart te brengen in het Nederland van de negentiende eeuw.³

In de laatste decennia van de twintigste eeuw introduceerden economisch historici lichaamslengte in het debat over de opbrengsten van de industriële revolutie.⁴ Tussen de twee stromingen in dit debat, de optimisten en pessimisten, bestond strijd over de vraag of de industrialisatie gemiddeld genomen voor economische groei zorgde voor de hele bevolking, of juist zorgde voor een verslechtering van de levensomstandigheden voor de lagere klassen.⁵ Lichaamslengte biedt inzicht in dit vraagstuk omdat lengte een optelsom is van genetisch potentieel en voeding. Van dit totaal trekken we nog de claims die ziektes, arbeid en stress leggen af van de energie die uit voeding wordt gehaald en dus niet gebruikt kan worden om te groeien.⁶ Daarbij geldt de assumptie dat genetisch potentieel willekeurig onder de bevolking is verdeeld. Ter illustratie: er zijn zowel genetisch kleine als grote schoenmakers, schoolmeesters, katholieken, protestanten, enzovoort. De verschillen in lengte tussen deze groepen komen niet door genetische verschillen, maar door kwaliteit en kwantiteit in voeding, waarbij bijvoorbeeld ziektes en arbeid de groei nog extra remmen. Lengte biedt ons daarom een inzicht in welke mate een bevolking in staat is zich in de meest basale levensbehoeftes te voorzien, een uitkomst die John Komlos bondig samenvatte in de term

2 Dora Costa, Richard Steckel, 'Long-term Trends in Health, Welfare and Economic Growth in the United States' in: Richard Steckel, Roderick Floud eds., *Health and welfare during industrialization* (Chicago 1997) 47–89.

3 Centraal Bureau van de Statistiek, 'Inkomen verdeeld, trends 1977-2019', <<https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2021/41/inkomen-verdeeld-trends-1977-2019>> (geraadpleegd op 18 januari 2022); Jan Kok, 'De reuzen waren in die dagen op aarde'. Gezondheid en lengte historische beschouwd', *Ex Tempore* 37:2 (2018) 99-111.

4 Roderick Floud, Kenneth Wachter, 'Poverty and Physical Stature: Evidence on the Standard of Living of London Boys 1770–1870', *Social Science History* 6:4 (1982) 422-452.

5 Zie voor een uitgebreide beschrijving de introductie van: Vincent Tassenaar, *Het verloren Arcadia: de biologische levensstandaard in Drenthe, 1815-1860* (Capelle aan den IJssel 2000).

6 Roderick Floud, Robert Fogel, Bernard Harris, Sok Chul Hong, *The Changing Body: Health, Nutrition, and Human Development in the Western World Since 1700* (Cambridge 2011).

‘biologische levensstandaard’.⁷

Wat lichaamslengte daarnaast een sterke indicator voor de levensstandaard van de hele bevolking maakt, is dat juist een ongelijke verdeling van middelen de gemiddelde biologische levensstandaard beïnvloedt. Een bevolking die gemiddeld één centimeter wil groeien, kan iedereen extra voeden zodat iedereen één centimeter groeit. Of de rijkste procent kan één meter groeien, iets wat biologisch gezien een onmogelijke opgave blijkt. Extreme ongelijkheid in financiële middelen vertaalt zich dus niet letterlijk in ongelijkheid in lengte omdat er biologische grenzen zitten aan groei.⁸

De Nederlandse biologische levensstandaard in de negentiende eeuw is inmiddels grondig onderzocht. Tot het midden van de negentiende eeuw is een duidelijke daling van de lichaamslengte zichtbaar als gevolg van aardappelziekte, graantekort en epidemieën. De tweede helft van deze eeuw kenmerkt zich juist door een stijging van de biologische levensstandaard. Deze tendens kan voornamelijk worden waargenomen in de stedelijke gebieden. De rurale, zelfvoorzienende gebieden lijken weinig last te hebben gehad van een dalende biologische levensstandaard in de eerste helft van de negentiende eeuw. Terwijl de steden een verhoging van de biologische levensstandaard zien in de tweede helft van de negentiende eeuw, zijn het de rurale gebieden die achterblijven.⁹ Samenvattend hebben we al een goed beeld van het verloop van de biologische levensstandaard, al duurt het debat over de precieze oorzaken nog voort.¹⁰ Dit artikel kiest echter een nieuwe benadering; doordat ongelijkheid in lengte verweven zit is dit aspect in Nederland nochtans alleen impliciet onderzocht.¹¹

7 John Komlos, *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History* (Princeton, 1989).

8 Matthias Blum, ‘Estimating Male and Female Height Inequality’, *Economics and Human Biology* 14 (2014) 103-108. Zie ook de verhelderende column van; Robbert Dijkgraaf, ‘Mijn lange, vlakke land’, *NRC* (4 november 2016).

9 Vincent Tassenaar, ‘Development of Regional Variety of the Biological Standard of Living in the Netherlands, 1812-1913’, *Economics and Human Biology* 34 (2019) 151-161.

10 Bijvoorbeeld: Björn Quanjer, Ingrid van Dijk, Matthias Rosenbaum-Feldbrugge, ‘Short Lives. The Impact of Parental Death on Early Life Mortality and Height in the Netherlands 1850-1940’ *SocArXiv uzxsr*, *Center for Open Science* (2021) DOI: 10.31219/osf.io/uzxsr; Björn Quanjer, Jan Kok, ‘Biographies and Bodies of Pupils of the Amsterdam Maritime Institute, 1792–1943’, *Research Data Journal for the Humanities and Social Sciences* 1 (2021) 1-13.

11 Jan de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw: aspecten en trends* (’s-Gravenhage 1982); Jan Kok, Erik Beekink, David Bijsterbosch, ‘Environmental Influences on Young Adult Male Height:

Wij pogen met dit eerste exploratieve onderzoek de ongelijkheid rondom de biologische levensstandaard in kaart te brengen. Gedreven door de beschikbare bronnen stellen we de vraag: 'Hoe kan ongelijkheid van de gemiddelde lichaamslengte van lotelingen tussen Nederlandse gemeenten in de periode 1863-1875 verklaard worden aan de hand van demografische en economische gegevens van deze gemeentes?' Na het beschrijvende deel zullen we ook een eerste poging doen de lengteongelijkheid te verklaren door een aantal hypothesen te toetsen, die hierna uiteengezet worden. Vervolgens belichten we onze bronnen en methoden, gevolgd door de resultaten en we besluiten met een discussie en conclusie.

Hypothesen

Hoewel ongelijkheid in lichaamslengte nooit zo groot zal zijn als de ongelijkheid in financiële indicatoren, biedt lichaamslengte ons toch, om het in de woorden van het antropometrische overzichtsartikel van Richard Steckel te zeggen: 'a barometer of socioeconomic inequality'.¹² Matthias Blum gaat zelfs een stap verder door te stellen dat lengte een betere maatstaf voor ongelijkheid is dan bijvoorbeeld inkomen. De levensstandaard, zo stelt Blum, is niet alleen complementair aan standaardmaatstaven zoals inkomen, maar is in sommige gevallen een geschiktere variabele.¹³ De geschiktheid van lengte als maatstaf voor ongelijkheid wordt ondersteund door empirisch bewijs van verscheidene studies die een sociaal-economische lengtegradiënt aantonen waarbij de elite een stuk langer was dan de arbeidersklasse.¹⁴

Naast een beschrijving van het ruimtelijk patroon van lengteongelijkheid toetsen we ook een aantal factoren die kunnen verklaren waar-

A Comparison of Town and Countryside in the Netherlands, 1815-1900', *Historical Life Course Studies* 6 (2017) 95-110; Jan-Willem Drukker, Vincent Tassenaar, 'Paradoxes of modernization and material well-being in the Netherlands during the nineteenth century' in: Richard Steckel, Roderick Floud eds., *Health and welfare during industrialization* (Chicago 1997) 331-378; Merijn Knibbe, 'De hoofdelijke beschikbaarheid van voedsel en de levensstandaard in Nederland, 1807-1913', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4:4 (2007) 71-107.

12 Richard Steckel, 'Height and Human Welfare: Recent Developments and New Directions', *Explorations in Economic History* 46:1 (2009) 1-23, aldaar 13.

13 Blum, 'Height Inequality', 103-108.

14 Björn Quanjer en Jan Kok, 'Homemakers and Heights: Intra-household Resource Allocation and Male Stature in the Netherlands, 1860-1930', *Economics and Human Biology* 34 (2019) 194-207; Hannaliis Jaadla, Leigh Shaw-Taylor, Romola Davenport, 'Height and Health in Late Eighteenth-century England', *Population studies* 75:3 (2021) 381-401.

om bepaalde regio's een grotere lengteongelijkheid hebben dan andere. Als eerste toetsen we of gemeenten met meer inwoners een grotere lengteongelijkheid kennen. In steden was de toegang tot voedsel beperkter omdat weinig mensen toegang hadden tot een eigen stukje grond. Inkomensverschillen hebben een directere invloed op de kwaliteit en kwantiteit van de voeding. Daarnaast vinden we in steden de meeste fabrieken, een karakteristiek waarmee we de 'industrialisatie-paradox' kunnen onderzoeken. Deze paradox stelt dat de eerste groei slechts voordelig was voor een kleine elite, maar ten koste ging van de arbeidende klasse in de fabrieken en daarmee ongelijkheid vergrootte.

Om verder te gaan dan alleen het begrip 'stad' onderzoeken we twee factoren die mogelijk een extra verklaring kunnen bieden. Onze tweede hypothese is dat een positief migratiesaldo voor meer ongelijkheid zorgt. Verschillende studies hebben aangetoond dat levensomstandigheden van voorgaande generaties groei kunnen belemmeren door zogenoemde epigenetische effecten. Een stad die als een magneet migranten aantrekt kan zo verschillende levensomstandigheden uit heel Nederland samenbrengen die vervolgens in een grotere lengteongelijkheid resulteren.¹⁵

De derde hypothese is dat ongelijkheid groter is in rijkere gemeentes. We meten dat door de gemiddelde belastingopbrengst per capita te meten. We sluiten hiermee aan bij de theorie achter de zogenaamde Kuznets-curve. In lijn met de eerder genoemde industrialisatie-paradox stelt de Kuznets-curve dat in de eerste fase van economische groei de ongelijkheid toeneemt. Pas na langdurige economische groei zal deze weer afnemen. Juist omdat de gemiddelde lengte vanaf 1850 begon toe te nemen is dit een interessante hypothese. Als de Kuznets-curve wordt toegepast op deze lengtestijging, is te verwachten dat de lengteongelijkheid ook eerst toeneemt. Nederland, en dan vooral het westen, kende al sinds de zeventiende eeuw een proto-kapitalistische markteconomie, die gepaard ging met een economische groei vergelijkbaar met de gevolgen van industrialisatie, en bevond zich dus verder in de Kuznets-curve. Dit kan een verzachtend effect op deze uitkomsten hebben.¹⁶

15 Komlos, 'Stature and Nutrition in the Habsburg Monarchy'; Tassenaar, 'Development of Regional Variety of the Biological Standard of Living'; Lars Olov Bygren, Gunnar Kaati, Sören Edvinsson, 'Longevity Determined by Paternal Ancestors' Nutrition during their Slow Growth Period', *Acta biotheoretica* 49:1 (2001) 53-59.

16 Tassenaar, 'Development of Regional Variety of the Biological Standard of Living'; Simon Kuznets, 'Economic Growth and Income Inequality', *The American Economic Review* 45:1 (1955) 1-28.

In moderne welvarende samenlevingen wordt een lengteongelijkheid van 65 millimeter vastgesteld.¹⁷ Daarnaast is tegenwoordig het aandeel lange en kleine mannen in evenwicht, terwijl historisch het aandeel kleine mannen oververtegenwoordigd is.¹⁸ Dat verstoorde evenwicht wordt versterkt door het groeipatroon van de negentiende-eeuwse man. Als gevolg van de slechte levensomstandigheden was het niet ongevoel dat de volwassen lichaamslengte pas ver na het twintigste levensjaar werd bereikt.¹⁹ Voor het kortste deel van de mannelijke dienstplichtigen van negentien jaar oud is aangetoond dat ze gerust nog meer dan tien centimeter groeiden. Omdat het langste deel van de bevolking wel ongeveer was uitgegroeid op dienstplichtige leeftijd, zal het evenwicht in de lengteverdeling uiteindelijk toenemen. Een deel van de lengteongelijkheid kan dus verklaard worden door deze uitgestelde groei. Deze achterblijvers trekken de gemiddelde lengte naar beneden ten opzichte van de mediaan (middelste waarneming). Hoe meer vertraagde groeiers, hoe groter dit gat, en dus testen we de hypothese: des te kleiner het aandeel van de waarnemingen onder het gemiddelde, hoe groter de ongelijkheid.

Als vijfde testen we het percentage katholieken in een gemeente. Het katholieke zuiden bleef eind negentiende eeuw achter bij verschillende gezondheidsontwikkelingen zoals de afname van zuigelingensterfte of de toename van lichaamslengte. Er bestaat een levendig debat over de rol van het katholieke geloof in deze relatieve stilstand. Om een bijdrage aan deze discussie te leveren testen we of het percentage katholieken invloed heeft op de lengteongelijkheid.²⁰

Tot slot willen we niet alleen de effecten in stedelijke gebieden begrijpen, maar ook ontdekken waardoor rurale verschillen in lengteongelijkheid ontstaan. We richten ons daarvoor op de veeteelt. Vóór de ontdekking van pasteurisatie zorgde de nabijheid van melkvee voor een grotere

17 Het is lastig om precies te stellen welke landen vallen onder ‘modern en welvarend’. In dit artikel wordt vooral uitgegaan van landen in West- en Noord-Europa en Noord-Amerika.

18 Kaspar Staub, Joël Floris, Ulrich Woitek, Frank Rühli, ‘From Left-skewness to Symmetry: How Body-height Distribution among Swiss Conscripts has Changed Shape since the Late 19th Century’, *Annals of Human Biology* 42:3 (2015) 262-269.

19 Kristina Thompson, Björn Quanjer, Mayra Murkens, ‘Grow Fast, Die Young? The Causes and Consequences of Adult Height and Prolonged Growth in Nineteenth Century Maastricht’, *Social Science and Medicine* 266 (2020) 113-143.

20 Bijvoorbeeld: Evelien Walhout, *An Infants’ Graveyard?: Region, Religion, and Infant Mortality in North Brabant, 1840-1940* (Tilburg 2019); Nynke van den Boomen, *Born Close to Death: Region, Roman Catholicism and Infant Mortality in the Netherlands 1875-1899* (Nijmegen 2021).

lengte. Een algemenere toegang tot melk zou daarbij ook kunnen zorgen voor een kleinere ongelijkheid. We meten dat door het aantal melkvee per capita te toetsen. Daarnaast onderzoeken we ook het aantal schapen per hoofd van de bevolking als indicator voor het aandeel woeste nog niet ontgonnen gronden in een gemeente. We verwachten dat de kleinschaligheid van de landbouw in deze gebieden ook een geringe lengteongelijkheid met zich meebrengt.²¹

Bronnen en methode

Dit onderzoek is mogelijk door de ontsluiting van een drietal overzichten van de keuringslengte van dienstplichtigen per gemeente voor de jaren 1863-1875.²² Dat juist deze overzichten bewaard zijn gebleven komt door de bovenmatige interesse van contemporaine artsen – de zogenaamde hygiënisten – die in dezelfde periode lengte gebruikten voor een hele reeks onderzoeken naar de levensstandaard.²³ Dat viel samen met een pan-Europese beweging die steeds meer interesse kreeg in de fitheid van de mannelijke bevolking en daarvoor alleen beschikte over lengtestatistieken.²⁴ De periode vormt het begin van de opwaartse trend in lengtes en is daarom uitermate geschikt voor het toetsen van de Kuznets-curve.

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat er geen systematische vertekeningen in de conscriptiedata zitten en deze dus een representatieve afspiegeling van de Nederlandse twintigjarige mannelijke bevolking

21 Komlos, 'Stature and Nutrition in the Habsburg Monarchy'; Jörg Baten, 'Protein Supply and Nutritional Status in Nineteenth Century Bavaria, Prussia and France', *Economics and Human Biology* 7:2 (2009) 165-180; Peter Groote, Vincent Tassenaar, Living 'Standards in a Dairy Region, 1850–1900: From Urban Penalty to Urban Premium', *Journal of Historical Geography* 70 (2020) 12-23.

22 Departement van Binnenlandsche Zaken, "Ligting voor de nationale militie, 1863-67", in: *Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden, eerste deel, tweede stuk*, ('s-Gravenhage 1869) 96-99; Departement van Binnenlandsche Zaken, "Loting voor de nationale militie, 1868-71", in: *Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden, zevende deel, derde stuk* ('s-Gravenhage 1873) 94-97; Departement van Binnenlandsche Zaken, *Statistiek der ligting voorde nationale militie, 1872-1875* ('s-Gravenhage 1877) 82-85.

23 Johannes Zeeman, 'Rapport van de commissie voor statistiek over lotelingen van de provincie Groningen van 1836-1861', *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde* 5 (1862) 691-723; Samuel Coronel, *De toestand der kinderen in onze fabrieken en het gewigt eener regeling van hunnen arbeid* (Haarlem, 1863); Arnoldus de Vries Robbé, *Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende* (Den Haag, 1872).

24 Heinrich Hartmann, *The Body Populace: Military Statistics and Demography in Europe before the First World War* (Cambridge MA 2019); Jelle Zondag, *Volkskracht. Sport, lichamelijke opvoeding en de versterking van Nederland 1880-1940* (Amsterdam 2021).

vormen. Omdat de gemeten lichaamslengte tijdens de militaire keuring bepalend was voor de mogelijke indiensttreding van dienstplichtigen was in het belang van zowel de overheid als de dienstplichtigen dat secuur gemeten werd. We veronderstellen daarom ook een relatief betrouwbare en nauwkeurige registratie. Het gebruik van de keuringslengte beperkt dit onderzoek wel alleen tot mannen. Dat is een nadeel omdat juist de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen tot extra inzichten over bijvoorbeeld sekseongelijkheid zou kunnen leiden.²⁵

Uit de bron zijn twee variabelen gedestilleerd: de gemiddelde lengte en de standaarddeviatie per gemeente.²⁶ De bron geeft het aantal observaties in verschillende klassen, bijvoorbeeld het aantal mannen tussen 157 en 159 centimeter in een bepaalde gemeente. Vanuit dit overzicht per lengteklasse moeten zowel de gemiddelde lengte als standaarddeviatie worden berekend. Daar zijn onderstaande formules voor gebruikt. Voor alle gesloten klassen is het midden van de groep genomen.²⁷ De data bevatten echter ook open klassen van kleiner dan 150 centimeter en groter dan 180 centimeter. Hier is met de Historische Steekproef Nederland (HSN) een gemiddelde lengte berekend om te kunnen gebruiken als klassenmidden, respectievelijk: 146,6 cm en 182,4 cm.²⁸ Vervolgens is per gemeente (i) de gemiddelde lengte berekend.

$$\text{gemiddelde gemeente } (\mu) = \frac{\sum \text{aantal observaties}_i \times \text{klassenmidden}_i}{N}$$

Voor de standaarddeviatie is het berekende gemiddelde gebruikt per gemeente i volgens onderstaande formule.

$$\text{standaarddeviatie gemeente } (\sigma) = \sqrt{\frac{\sum (\text{klassenmidden}_i - \mu_i)^2 \times \text{aantal observaties}_i}{N}}$$

25 Björn Quanjer, Jan Kok, 'Drafting the Dutch: Selection Biases in Dutch Conscript Records in the Second Half of the Nineteenth Century', *Social Science History* 44:3 (2020) 501-524.

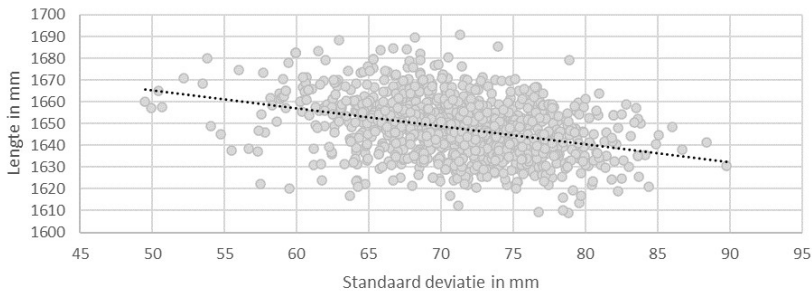
26 De standaarddeviatie is de gemiddelde afwijking ten opzichte van het gemiddelde. Dat betekent dat hoe hoger de standaarddeviatie is, hoe ongelijker de gemeente was qua lotelingenlengte.

27 Een gesloten klasse is een categorie die aan beide kanten begrensd is, dus bijvoorbeeld de klasse 157-159 cm.

28 De Historische Steekproef Nederland is de steekproef op individueel niveau van Nederlanders geboren tussen 1815 en 1922, waar ook lengte aan is toegevoegd. Voor jongens gemeten tussen 1863 en 1875 is het gemiddelde berekend voor de groepen groter dan 180 cm en kleiner dan 150 cm. Dit is gedaan op nationaal niveau, omdat de HSN te weinig observaties bevat om op gemeentelijk niveau de berekeningen uit te voeren.

Resultaten

In *figuur 1* is de associatie tussen lengteongelijkheid en gemiddelde lengte voor alle Nederlandse gemeentes tussen 1863 en 1875 weergegeven. Er is een negatief verband zichtbaar waarbij geldt: hoe groter de lengteongelijkheid, hoe lager de gemiddelde lengte in een gemeente. Dit sluit aan bij de aanname uit de introductie dat ongelijkheid de gemiddelde lengte omlaag haalt. Het verband is echter zwak, de puntenwolk in de figuur laat slechts een licht dalende trend zien, waarbij de lijn niet alle punten dekt. Met andere woorden, maar twaalf procent van de variatie in lengte, de zogenoemde R2 van de lijn, kan verklaard worden door lengteongelijkheid.²⁹ Het loont daarom om beide indicatoren van welvaart los te onderzoeken omdat ze klaarblijkelijk door verschillende factoren gedreven worden.

Figuur 1. De associatie tussen lengteongelijkheid (standaarddeviatie) en de gemiddelde lengte per Nederlandse gemeente, 1863-1875, in millimeters.

Om een beter overzicht te krijgen van de relatie tussen de gemiddelde lengte en standaarddeviatie zijn in *tabel 1* de cijfers geaggregeerd per provincie. Daarnaast is ook het aandeel dienstplichtigen dat te klein was om in dienst te gaan, onder de 157 centimeter, weergegeven. Ook geeft de tabel weer welk deel van de dienstplichtigen in de provincie groter was dan 170 centimeter. Als eerste stelt de tabel ons in staat de betrouwbaarheid van de gegevens te toetsen voor de provincies die ook onderdeel zijn van de HSN. Uit een vergelijking blijkt dat de cijfers van Limburg en Noord-Brabant overeenkomen met de HSN. Ook voor Noord-Holland zijn de cijfers gelijk. Voor de noordelijke provincies is er wel een verschil waarneembaar, met name voor Friesland. De gemiddelde lengte voor

⊗

²⁹ Met de R2 valt aan te tonen hoeveel van de variatie in Y te verklaren valt met X. In het geval van *figuur 1* is dat twaalf procent. Ook in *tabel 2* is een R2 te vinden die laat zien hoe veel de gebruikte variabelen per model (X) samen de variatie in lengteongelijkheid (Y) kunnen verklaren.

Friese mannen is in onze data met bijna één centimeter onderschat. Hetzelfde geldt voor de standaarddeviatie van deze provincie. Dit is te herleiden tot de open categorieën waarbij het geschatte klassenmidden voor de groep boven de 180 centimeter in Friesland waarschijnlijk hoger lag dan het nu gebruikte nationale gemiddelde.

<i>Provincie</i>	<i>Gemiddelde lengte in mm</i>	<i>Standaarddeviatie in mm</i>	<i>Percentage kleiner dan 1570 mm</i>	<i>Percentage groter dan 1700 mm</i>
Groningen	1646	77	15,0	26,9
Friesland	1648	77	14,7	27,8
Drenthe	1640	77	16,8	24,2
Overijssel	1648	74	13,2	26,3
Gelderland	1648	72	12,5	26,1
Utrecht	1653	70	10,8	27,8
Noord-Holland	1636	75	17,3	21,9
Zuid-Holland	1649	73	12,9	26,4
Zeeland	1638	70	14,6	20,0
Noord-Brabant	1638	71	15,1	20,5
Limburg	1654	67	9,5	27,2
Nederland	1645	73	14,0	24,7

Bron: Departement van Binnenlandse Zaken, "Ligting voor de nationale militie, 1863-67", in: *Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden, eerste deel, tweede stuk*, ('s-Gravenhage 1869) 96-99; Departement van Binnenlandse Zaken, "Loting voor de nationale militie, 1868-71", in: *Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden, zevende deel, derde stuk* ('s-Gravenhage 1873) 94-97; Departement van Binnenlandse Zaken, *Statistiek der ligting voor de nationale militie, 1872-1875* ('s-Gravenhage 1877) 82-85.

Tabel 1. Gemiddelde lengte, standaarddeviatie, percentage te klein en groten per Nederlandse provincie 1863-1875.

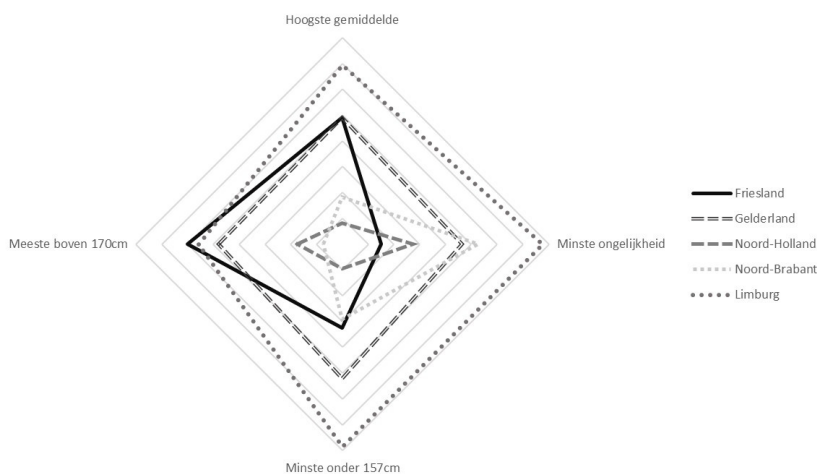
De gegevens uit tabel 1 zijn lastig te vergelijken omdat de verschillen klein zijn. Daarnaast is lastig om het belang van een verschil te interpreteren omdat de variabelen iets anders meten. Daarom zijn de verschillen gestandaardiseerd door het gebruik van z-scores en zijn vijf provincies weergegeven in figuur 2 om de bovenstaande tabel beter te doorgronden.³⁰ Omdat de scores gestandaardiseerd zijn betekent voor elke hoek

30 Bij een z-score wordt het verschil tot het gemiddelde uitgedrukt in standaarddeviaties van de onderzoeksgroep, waardoor uiteenlopende waarden makkelijker met elkaar vergeleken kunnen worden. Bijvoorbeeld: de gemiddelde lengte van Friesland ligt 3 mm boven het gemiddelde, en Friesland heeft 3,1 procentpunt meer lange mannen. Die waarden laten zich slecht vergelijken, maar door deze verschillende te standaardiseren in een z-score is dat wel mogelijk. Hierdoor kunnen we in gelijke mate vaststellen hoe afwijkend elke provincie is ten opzichte van het Nederlands gemiddelde.

van de figuur, in gelijke mate: hoe verder naar buiten, hoe gunstiger die variabele is in de betreffende provincie.

Gelderland neemt in *figuur 2* de rol in van een gemiddelde provincie. Limburg doet het op alle fronten goed. Een hoog gemiddelde, veel lange mannen, weinig kleine mannen en heel weinig ongelijkheid. Friesland daarentegen heeft veel lange mannen, maar ook veel kleine mannen. Het gemiddelde neemt een middenpositie in en de ongelijkheid is de grootste van Nederland. Noord-Brabant heeft weinig lange mannen, en ongeveer eenzelfde aantal kleine mannen als Friesland. Daardoor heeft Noord-Brabant een lage lengte, maar de provincie doet het als enige goed als het gaat om de ongelijkheid, die is er laag. Noord-Holland heeft meer lange mannen dan Noord-Brabant, maar ook veel meer kleine mannen. Noord-Holland heeft de laagste gemiddelde lengte van Nederland en ook een grote ongelijkheid, al is die niet zo groot als in Friesland.

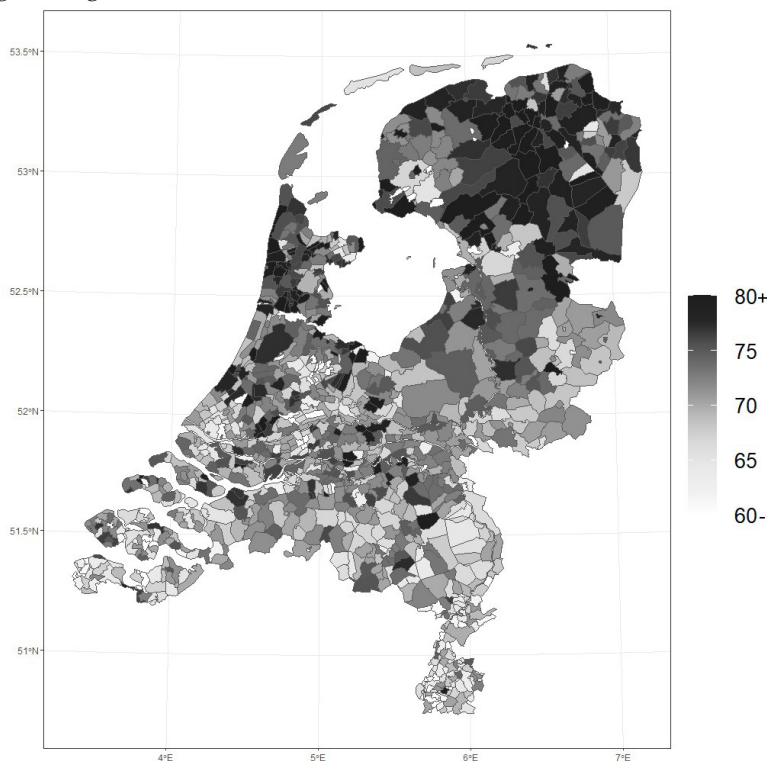

Figuur 2. Radarplot van de gestandaardiseerde afwijkingen met betrekking tot de gemiddelde lengte, de lengteongelijkheid, de meeste lange mannen en de meeste kleine mannen in Friesland, Gelderland, Noord-Holland, Noord-Brabant en Limburg, 1863-1875.

Van provinciaal niveau gaan we weer terug naar het gemeentelijke niveau. *Figuur 3* laat de standaarddeviatie per gemeente zien. Ter verhoging van de leesbaarheid zijn de waarden boven de 80 millimeter gegroepeerd in 80 en hoger en hetzelfde is gedaan voor de waarden beneden de 60 millimeter. Wat opvalt is dat de lengteongelijkheid in de drie noordelijke provincies groot is. Toch vallen daar ook nuances te plaatsen. De Friese zuivelgebieden hebben een lagere ongelijkheid en ook de industriële strook in Oost-Groningen lijkt het wat beter te doen. Vanuit Twente zien we een gebied dat langs de oostgrens en ten zuiden van de grote rivieren loopt waar de lengteongelijkheid lager is. Met name in Limburg en Zeeuws-Vlaanderen is de ongelijkheid laag. Het midden en westen

van het land lijkt een wat willekeuriger patroon te kennen in ongelijkheid. Om meer grip te krijgen op deze patronen hebben we een aantal factoren in een regressieanalyse getest.

In tabel 2 staan de uitkomsten van de regressiemodellen die we gebruikt hebben om een verklaring achter de regionale verschillen in lengteongelijkheid te vinden. In de eerste zes modellen testen we elke hypothese apart om vervolgens in model 7 alles samen te voegen. Op deze manier kan eventuele samenhang tussen verschillende verklaringen aangetoond worden.

Figuur 3. Standaarddeviatie in millimeter rondom de gemiddelde lengte van lotelingen per gemeente, 1863-1875. Bron: Departement van Binnenlandsche Zaken, "Ligting voor de nationale militie, 1863-67", in: Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden, eerste deel, tweede stuk, ('s-Gravenhage 1869) 96-99; Departement van Binnenlandsche Zaken, "Loting voor de nationale militie, 1868-71", in: Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden, zevende deel, derde stuk ('s-Gravenhage 1873) 94-97; Departement van Binnenlandsche Zaken, Statistiek der ligting voorde nationale militie, 1872-1875 ('s-Gravenhage 1877) 82-85.

In model 1 testen we de grootte van de gemeente. Hieruit blijkt: hoe kleiner de gemeente, hoe kleiner de ongelijkheid. Vooral de kleine plaatsen kennen een lage lengteongelijkheid, ook als we controleren

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
<i>Aantal observaties</i>							
0-50	-10,42 ***	-	-	-	-	-	-8,47 ***
50-100	-5,98 ***	-	-	-	-	-	-4,59 ***
100-250	-3,20 ***	-	-	-	-	-	-1,93 *
250-500	-2,18 **	-	-	-	-	-	-1,17
500-1000	-1,70 †	-	-	-	-	-	-0,78
1000+	Ref.	-	-	-	-	-	Ref.
Migratiesaldo	-	0,11 **	-	-	-	-	0,04
Belasting per hoofd	-	-	0,84 ***	-	-	-	0,29
% onder gemiddelde	-	-	-	-0,60 ***	-	-	-0,51 ***
% Rooms-katholieken	-	-	-	-	-0,04 ***	-	-0,03 ***
Melkvee per hoofd (z-score)	-	-	-	-	-	-0,81 ***	-0,81 ***
Schape per hoofd (z-score)	-	-	-	-	-	1,08 ***	0,91 ***
Constante	74,1	71,1	69,9	99,8	72,8	71,1	98,2
R ²	0,085	0,006	0,015	0,059	0,083	0,033	0,218

Tabel 2. Regressieanalyse, de invloed op lengteongelijkheid (standaarddeviatie in mm) op basis van verschillende factoren. Significantie codes: 0 *** 0.001 ** 0.01 * 0.05 † 0.1.

door het model met andere variabelen uit te breiden. In model 2 zien we dat een toename van het aantal migranten voor een grotere ongelijkheid zorgt, maar dat deze variabele mogelijk samenhangt met het aantal inwoners, want in model 7 is deze constatering niet meer significant. Hetzelfde geldt voor de belastingopbrengst per hoofd in de gemeente in model 3.

In model 4 is te zien dat inderdaad een scheve verdeling als gevolg van langer durende groeicurves de ongelijkheid doet toenemen. Hoe dichter het gemiddelde bij het punt komt dat de helft van de observaties eronder zit, hoe kleiner de ongelijkheid. Deze vinding blijft overeind in model 7.

Van model 5 is vervolgens af te leiden dat het percentage katholieken in een gemeente geassocieerd kan worden met een lagere ongelijkheid. Ook dit effect, dat wel erg klein is, blijft overeind in model 7. Daarnaast hebben we ook onderzocht of dit in stand bleef als we alleen de provincies boven de rivieren in acht namen, en ook toen bleef dit effect zichtbaar.

Model 6 laat zien dat een relatief grote melkveestapel de ongelijkheid vermindert, terwijl een relatief groot aantal schape een indicatie is voor grotere ongelijkheid. Deze variabelen blijven ook overeind in model 7.

Respectievelijk leveren model 1, model 5 en model 4 de grootste bijdrage aan de verklaarde variatie in lengteongelijkheid tussen Nederlandse gemeenten. Dit valt af te lezen aan de R^2 , een mate die de zeggingskracht van de geteste modellen weergeeft. Model 7 laat echter zien dat slechts 21,8% van de variatie verklaard kan worden door de geteste variabelen. Dit biedt ruimte voor verder onderzoek.

Conclusie

Deze exploratieve studie heeft een nieuwe bron verkend om uitspraken te kunnen doen over lengteongelijkheid in Nederland tussen 1863 en 1875. Hoewel de gemiddelde lengte inderdaad gevoelig is voor ongelijkheid, zijn beide variabelen toch twee losse maatstaven van de biologische levensstandaard. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het contrast tussen Friesland en Limburg, ten tijde van de onderzoeksperiode twee gemiddeld 'lange provincies'. De ongelijkheid rondom dat gemiddelde is in Friesland echter veel groter. Hetzelfde geldt voor Noord-Holland en Noord-Brabant, twee provincies met een lage gemiddelde lengte, maar met een groot verschil in ongelijkheid. Concluderend kan gesteld worden dat de ongelijkheid van de biologische levensstandaard in het noorden groter was dan in het zuiden.

Daarnaast heeft dit onderzoek verschillende verklaringen voor ongelijkheidsverschillen onderzocht. De omvang van de plaats heeft inderdaad invloed op de lengteongelijkheid, waarbij inwoners van kleinere plaatsen gelijk in lengte zijn. De achterliggende oorzaken van de 'stedelijke' effecten zijn echter niet gevonden en bieden kansen voor vervolgonderzoek. Wel hebben we een aantal andere factoren gevonden die verschillen in lengteongelijkheid kan verklaren. Een deel van de verschillen kan worden verklaard door het nog in de groei zijn van een deel van de bevolking. Daarnaast blijken overwegend rooms-katholieke gemeenten minder ongelijk, al is het verschil in lengteongelijkheid tussen de meest en minst rooms-katholieke gemeente relatief klein. Ook toegang tot verse melk kan de ongelijkheid beperken. Opmerkelijk was de vondst dat van het aantal schapen de ongelijkheid vergrootte, omdat juist de hypothese was dat deze proxy voor zelfstandige landbouw gebieden tot een lagere lengteongelijkheid zou leiden. Dit kan mogelijk verklaard worden doordat het aantal schapen niet alleen de kleinschaligheid van de landbouw weergeeft, maar ook door andere niet-onderzochte processen beïnvloed werd.

Dit onderzoek gaat verder dan de gebruikelijke studies over de biologische levensstandaard in Nederland in de negentiende eeuw door te kijken naar de verschillen in lengteongelijkheid. Daarmee sluit het onderzoek aan bij een groeiende interesse in ongelijkheid en het gebruik van alternatieve welvaartsindicatoren. Een grotere ongelijkheid kan leiden tot maatschappelijke spanningen of nieuwe politieke bewegingen, zowel

in het heden als in het verleden. Daarom biedt het huidige onderzoek een eerste aanzet voor een beter begrip van deze tendensen. Verder onderzoek is nodig om de huidige resultaten te koppelen aan maatschappelijke ontwikkelingen eind negentiende eeuw. Het is bijvoorbeeld niet ondenkbaar dat de vergrote ongelijkheid die wij aantreffen in vooral de steden en het hele noorden van Nederland een vruchtbare voedingsbodem vormde voor het opkomende socialisme. Dit in tegenstelling tot het katholieke zuiden waar de gebruiken en structuren rondom het rooms-katholicisme de ongelijkheid, al dan niet bewust, in toom kon houden. Hierdoor was er mogelijk minder interesse voor socialistische denkbeelden los van de kerk. Deze suggesties vragen om verder onderzoek, ook omdat contemporaine ongelijkheid mogelijk wederom politieke consequenties kan hebben.

Tussen activisme en advisering

De Europeanisering van Milieudefensie en de Waddenvereniging, 1974-1980

Emiel Geurts

De ontwikkeling die milieuwetgeving tot een van de belangrijkste beleidsterreinen van de Europese Unie (EU) maakte heeft zijn wortels in de jaren zeventig van de twintigste eeuw.¹ Hoewel de groeiende Europese en internationale aandacht voor milieu en klimaat al onderwerp is geweest van historisch onderzoek, richt dit zich vooral op de jaren 1980. Bovendien is er in de bestaande literatuur opvallend weinig aandacht voor de impact van deze wending op nationale milieuorganisaties.² Dit artikel probeert hierop in te spelen door de verhouding van twee Nederlandse milieuorganisaties ten opzichte van de Europese Gemeenschap (EG; voorloper van de EU) te onderzoeken: de Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee (Waddenvereniging) en Vereniging Milieudefensie.

Deze organisaties wendden zich in de jaren zeventig tot het Europese niveau, zoals veel andere milieuorganisaties deden. Hier sloten zij zich aan bij het in 1974 opgerichte Europees Milieubureau (EEB; European Environmental Bureau), een koepelorganisatie die zich richtte tot de Europese Commissie. Ze waren in dit kader uniek vanwege het feit dat ze hier gezamenlijk opereerden, met één vertegenwoordiger. Dit dwong beide organisaties om hun ideeën over en verwachtingen van het lobbyen bij de EG te expliciteren. Alleen zo konden ze tot een gezamenlijke aanpak overgaan.³ Dit maakt het mogelijk om uitgewisselde ideeën over 'Europa' te ontwaren die ten grondslag lagen aan de lobbypraktijk.

Dit onderzoek is onder meer van belang omdat Europese integratie lange tijd door een statelijke en institutionele lens beschouwd is, met een

1 Mijn dank gaat uit naar Lennaert van Heumen. Zijn hulp tijdens het schrijven van de bachelorscriptie waaruit dit artikel voortvloeit was van onmisbare waarde.

2 Jan-Henrik Meyer, 'Challenging the Atomic Community: The European Environmental Bureau and the Europeanization of Anti-Nuclear Protest' in: Wolfram Kaiser en Jan-Henrik Meyer eds., *Societal Actors in European Integration: Polity-Building and Policy-Making, 1958-72* (Basingstoke 2013) 197-220, aldaar 200-201. Overigens is er recent een bundel uitgekomen die hier in bepaalde hoofdstukken wel aandacht aan besteedt: Christian Wenkel e.a. eds., *The Environment and the European Public Sphere: Perceptions, Actors, Policies* (Winwick 2020).

3 Naast het feit dat het een interessante dubbele casus is, is het praktisch gezien ook handig. Door de samenwerking is er in het archief van Milieudefensie ook materiaal van de Waddenvereniging opgeslagen.

focus op de EG. Hierdoor zijn de jaren zeventig als cruciale periode in de vorming van Europees milieubeleid onderbelicht gebleven. De periode werd gekarakteriseerd als een tijdperk van 'eurosclerose', waarin nauwelijks vooruitgang was geboekt op het gebied van Europese integratie. Vanwege een gebrek aan institutionele en verdragsmatige 'vooruitgang' leken de jaren zeventig een *dark age*, tussen de 'dynamische' jaren zestig en de 'herstart' van de integratie door de bevroren Commissievoorzitter Jacques Delors in de jaren tachtig.⁴

Vanaf ongeveer 1990 zijn politicologen vaker niet-statelijke actoren en informaliteit gaan onderzoeken.⁵ Historici hebben van die vondsten dankbaar gebruik gemaakt en er een temporele component aan toegevoegd. Historicus Wolfram Kaiser is een van de voortrekkers van deze focus op *societal actors*.⁶ Deze benadering heeft de reductionistische dichotomie van 'nationale actoren versus Europese instellingen' genuanceerd. Door *societal actors* in acht te nemen als 'a third type of relevant player in their own right', draagt het bij aan 'ongoing research and debate about the role of various forms of (...) informal networks in shaping European integration'.⁷

4 Termen als 'herstart', 'eurosclerose' en 'vooruitgang' zijn tussen aanhalingstekens geplaatst vanwege het problematische/teleologische karakter van deze aanduidingen voor fases in de Europese integratiegeschiedenis. Ze impliceren allemaal dat verdere integratie (op zichzelf ook een omstreden term) de norm is, met fases die dit proces tussendoor verstoorden. Recent zijn historici deze 'stagnaties' gaan herzien: steeds meer worden ze behandeld als integraal onderdeel van de geschiedenis van de EG/EU, in plaats van als aberraties.

5 Zie bijvoorbeeld: Amy Verdun, 'The role of the Delors Committee in the creation of EMU: an epistemic community?', *Journal of European Public Policy* 6:2 (1999) 308-328; Thomas Christiansen en Simona Piattoni eds., *Informal Governance in the European Union* (Cheltenham/Northampton 2003); Stefan Collignon en Daniela Schwarzer, *Private Sector Involvement in the Euro. The Power of Ideas* (Londen/New York 2006).

6 Kaiser en Meyer eds., *Societal Actors in European Integration: Polity-Building and Policy-Making, 1958-72*. Voor een studie over informele verbanden en structuren in de Europese integratiegeschiedenis waar dit onderzoek niet uit zal putten, maar die vanwege zijn belang wel genoemd moet worden, zie: Wolfram Kaiser, Michael Gehler en Brigitte Leucht, 'Networks in Informal European Governance. Diachronic Perspectives on the European Union as a Multi-Level Polity' in: Idem, *Netzwerke im europäischen Mehrebenen-system. Von 1945 bis zur Gegenwart* (Wenen 2009) 9-26.

7 Kaiser, 'Informal Politics and the Creation of the European Community: Christian Democratic Networks in the Economic Integration of Europe' in: Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht en Michael Gehler eds., *Transnational Networks in Regional Integration. Governing Europe 1945-83* (Basingstoke 2010) 85-103. Er zijn ook tal van andere voorbeelden, zie daarvoor de rest van de bundel; Kaiser en Meyer, 'Beyond Governments and Supranational

Vanwege hun actieve houding op het Europese niveau en het hedendaagse belang van Europees milieubeleid zijn milieuorganisaties onderwerp geweest van wetenschappelijk onderzoek, maar ook dit werd lange tijd gekenmerkt door een focus op verdragswijzigingen en formele verbanden.⁸ De politicoloog Peter Bursens besteedde aandacht aan milieubeleid in de jaren zeventig, maar hij zag dit vooral als voorproef van de latere Milieuactieplannen die werden opgezet na de inwerkingtreding van de Europese Akte in 1987. Toen kreeg de Commissie een verdragsbasis voor milieubeleid. In dergelijk onderzoek fungeerden de verdragswijzigingen als ijkpunten waar naartoe werd geschreven.⁹

Recentelijk zijn historici formele scheidslijnen, zoals de eerste directe Europese Parlementsverkiezingen (EP) in 1979, minder als cesuren gaan behandelen. Jan-Henrik Meyer, gezaghebbend historicus op het gebied van Europees milieubeleid, kwam bijvoorbeeld tot de conclusie dat de assertiviteit van het EP inzake milieubeleid al werd aangezwengeld vóór de directe verkiezingen.¹⁰ Ook in verscheidene andere studies heeft Meyer keer op keer aangetoond dat Europees milieubeleid zijn wortels heeft in de jaren zeventig. De Europese Akte was ‘slechts’ een formalisering hiervan. Dit sluit naadloos aan op de herziening van de jaren zeventig als meer dan een tussenperiode van stagnatie.¹¹ Meyer heeft ook onderzoek gedaan naar het EEB, dat op initiatief van een Vlaamse en Britse milieuorganisatie werd opgericht in 1974. Hij illustreerde in zijn studie dat de milieubeweging met succes haar gang naar Brussel had gemaakt

Institutions: Societal Actors in European Integration’ in: Idem, *Societal Actors in European Integration*, 1-15, citaat op 9. ‘Societal actors’ zijn volgens de definitie van Kaiser en Meyer ‘Actors or private actors (...) with a role as representatives of preferences of social groups in national societies and the emerging transnational European society’ (p. 1).

8 Uwe Brendle en Christian Hey, *Environmental organizations and the EC: Action options of environmental organizations for improving environmental consciousness and environmental policy in the European Community* (Freiburg 1992) 9-11.

9 Peter Bursens, ‘Environmental interest representation in Belgium and the EU: Professionalisation and division of labour within a multi-level governance setting’, *Environmental Politics* 6:4 (1996) 51-75, aldaar 55-56.

10 Meyer, ‘Green Activism. The European Parliament’s Environmental Committee Promoting a European Environmental Policy in the 1970s’, *Journal of European Integration History* 17:1 (2011) 73-85; Meyer, ‘Pushing for a Greener Europe’, *Journal of European Integration History* 27:1 (2021) 57-77.

11 Meyer, ‘Getting started: Agenda-setting in European environmental policy in the 1970s’ in: Johnny Laursen ed., *The institutions and dynamics of the European Community, 1973-83* (Baden-Baden 2014) 221-242; Meyer, ‘Appropriating the Environment. How the European Institutions Received the Novel Idea of the Environment as a Policy Area and Made it Their Own’, *KFG-Working Paper* 31 (2011).

in de jaren zeventig, al voordat de formele competenties werden toegekend aan de Commissie.¹²

Hoewel het EEB door Meyer als uniforme actor is onderzocht, is er nog geen aandacht uitgegaan naar de vraag hoe de individuele lid-organisaties uit de lidstaten omgingen met Europese ervaringen in dit koepelplatform. Dit tweede aspect van Europeanisering – naast het verschuiven van beleidsinitiatief naar Brussel – is door historici Liesbeth van de Grift, Hans Rodenburg en Guus Wieman onderzocht voor de casus van *Greenpeace International*.¹³ Zij concludeerden dat de transitie naar het Europese niveau, hoewel geslaagd, problematisch was vanwege de activistische aard van de organisatie. Het was lastig om dit te combineren met een Europese, op onderhandelingen gerichte strategie.¹⁴

In dit artikel komt de verschuiving van milieubeleid naar de Europese instituties ook aan bod, maar daarnaast wordt de wederkerige invloed van Europeanisering op de verenigingen zelf onderzocht. Om dat zo effectief en concreet mogelijk te doen is een gedetailleerdere conceptualisering van deze tweede dimensie van Europeanisering gewenst. Het concept is namelijk niet eenduidig en wordt op verschillende manieren gebruikt. Politicoloog Claudio Radaelli kenschetste deze categorie van Europeanisering treffend als:

Processes of a) construction, b) diffusion and c) institutionalization of formal and informal rules, procedures, policy paradigms, styles, 'ways of doing things' and shared beliefs and norms which are first defined and consolidated in the EU policy process and then incorporated in the logic of domestic discourse, identities, political structures and public policies.¹⁵

12 Meyer, 'Challenging the Atomic Community', 197-220.

13 Liesbeth van de Grift, Hans Rodenburg en Guus Wieman, 'Milieuactivisten in maatpak. De Europeanisering van Greenpeace International (1987-1993)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:1 (2017) 83-100, het citaat is afkomstig van 84-85; Van de Grift, Rodenburg en Wieman, 'Entering the European Political Arena, Adapting to Europe: Greenpeace International, 1987-93' in: *The Environment and European Public Sphere*, 147-164.

14 Ibidem; Ibidem. Dit gold overigens niet alleen voor milieuorganisaties. Zo stelde politicoloog Quentin Jouan dat vakbonden vanaf de jaren zeventig ook spanning ervaarden tussen enerzijds de perceptie van 'European action as being necessary to address the challenges of the time', en anderzijds de 'encountered difficulties from within the trade union side'. In: Quentin Jouan, 'European integration and the paradoxical answers of national trade unions to the crises of capitalism', *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 26:4 (2019) 600-619, aldaar 601.

15 Claudio Radaelli, 'The Europeanization of Public Policy' in: Kevin Featherstone en Claudio Radaelli eds., *The Politics of Europeanization* (Oxford 2003) 27-53, aldaar 30. Dit

Om de mate van Europeanisering enigszins meetbaar te maken wordt in dit onderzoek de graadmeter van de politicologen Simon Bulmer en Martin Burch gebruikt. Zij onderscheiden drie gradaties van adaptatie, variërend van weinig tot veel aanpassing aan het Europese niveau. Dit zijn respectievelijk absorptie (minimalistische aanpassing, zoals het kennismaken van informatie uit het EEB), accommodatie (het aanpassen van werkwijzen om beter in het EEB te functioneren) en transformatie (fundamentele veranderingen van eigenschappen en normen van de deelnemende organisatie).¹⁶

Dit onderzoek richt zich specifiek op de vraag hoe Milieudefensie en de Waddenvereniging zich in het kader van het EEB verhielden tot de groeiende rol van de Commissie op het gebied van milieubeleid in de periode vanaf de oprichting van het EEB in 1974, tot het verbreken van de samenwerking door Milieudefensie in 1980.¹⁷ Hiermee wordt inzicht verschaft in interne processen die zich voltrokken als gevolg van de stap die de organisaties maakten naar het Europese niveau.

Na een korte schets van de geschiedenis van de verenigingen en het EEB zal uit de rest van het eerste deel blijken dat beide organisaties om gelijksoortige redenen aansluiting zochten bij het koepelorgaan. In het tweede deel wordt duidelijk dat de verwachtingen die ze van het Europese platform hadden gestaag begonnen te divergeren. Hierdoor kwam druk te staan op zowel het samenwerkingsverband tussen de twee verenigingen als op het EEB. Tot slot wordt er geanalyseerd hoe Milieudefensie en de Waddenvereniging, onder invloed van Europeanisering, hun structuur en organisatie op tegenovergestelde wijze probeerden in te vullen.

Milieupolitiek naar een hoger plan

De in 1965 opgerichte Landelijke Vereniging tot het Behoud van de Waddenzee is een exponent van de zogenoemde 'groene' milieubescherming, gekenmerkt door inzet voor behoud en bescherming van (lokale) flora, fauna en natuurgebieden. Deze organisatie hield zich voorna-

concept is specifiek ontworpen met lidstaten in gedachte, maar kan ook worden toegepast op andere organisatievormen.

16 Simon Bulmer en Martin Burch, *The Europeanisation of Whitehall. UK central government and the European Union* (Manchester 2013) 26.

17 Hoewel Milieudefensie de samenwerking in 1980 verbrak, werd het ergens in de loop van de jaren 1980-1990 hernieuwd. Wanneer dit precies gebeurde is niet duidelijk. In 1980 was dit echter niet te voorzien. Het vertrek moet derhalve niet met *hindsight* als het begin van een 'intermezzo' worden gezien, maar als definitieve breuk, zoals het ook werd ervaren door betrokkenen in 1980.

melijk bezig met de bescherming van het Waddengebied, dat ingepolderd dreigde te worden. De vereniging nam stelling tegen dit plan door middel van het vergroten van wetenschappelijke expertise en het adviseren van (regionale) overheidsinstanties. De Waddenvereniging toonde echter ook karakteristieken van de 'grijze' milieubescherming, die rond de jaren zeventig van de twintigste eeuw ontstond. Deze grijze tak hield zich vooral bezig met structurele en mondiale onderwerpen zoals duurzaamheid, milieuvervuiling en de eindigheid van natuurlijke grondstoffen.¹⁸

Onder invloed van het rapport van de Club van Rome (1972) werden er in Nederland ongeveer 700 activistische 'grijze' milieuorganisaties opgericht in de vroege jaren zeventig, waaronder Milieudefensie.¹⁹ Milieudefensies voornaamste doel was het creëren van bewustwording onder een breed publiek, bijvoorbeeld door protestacties. Dit activistische karakter contrasteerde met de beleidslijn van de Waddenvereniging. Daarnaast zag Milieudefensie problemen als milieuvervuiling niet alleen als puur ecologische, maar vooral als maatschappelijk-systemische fenomenen.²⁰

Ondanks de uiteenlopende karakters was er sprake van overleg en verregaande samenwerking tussen Milieudefensie en de Waddenvereniging. Dit verliep zo voorspoedig dat ze bestuursleden uitwisselden.²¹ Deze samenwerking was deels mogelijk omdat Milieudefensie – in tegenstelling tot veel grijze milieuorganisaties uit de jaren zeventig – niet enorm radicaal was.²² Via de Waddenvereniging kon Milieudefen-

18 Hans Righart, 'Milieu en politiek in Nederland 1960-1993', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107:3 (1994) 331-347, aldaar 337-338. Definities van 'groene' en 'grijze' milieubescherming zijn ontleend uit: Marij Leenders en Wim van Meurs, 'Het einde van de groene consensus? Milieuvraagstukken in christelijke en rechtse Nederlandse partijprogramma's van de jaren 1970 tot heden' in: Carla van Baalen e.a. eds., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2019. Natuur, milieu, klimaat* (Amsterdam 2019) 32-41, aldaar 32. Zie voor de meest actuele doelstellingen van de Waddenvereniging de website: Waddenvereniging. Wat we doen, <https://www.waddenvereniging.nl/onswerk/overzicht> (geraadpleegd 24 maart 2020).

19 Andrew Jamison e.a., *The Making of the New Environmental Consciousness. A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands* (Edinburgh 1990) 140, 142.

20 Ibidem, 146-147; IISG, inv.nr. 29, beleidsnota bestuur VMD, 24 oktober 1974; Zie voor de meest recente visie de site van Milieudefensie: Milieudefensie. Over ons, <https://milieudefensie.nl/over-ons> (geraadpleegd 24 maart 2020).

21 IISG, Archief VMD, inv.nr. 29, notulen van de bestuursvergadering VMD, 17 maart 1975.

22 Jamison e.a., *The Making of the New Environmental Consciousness*, 147-148. Ondanks

sie toegang krijgen tot overheidsinstanties en de Waddenvereniging was gebaat bij de mobiliseringskracht van Milieudefensie.²³

Deze bundeling van krachten op nationaal niveau vond plaats in het kader van een internationale wending in het denken over het milieu. Rond het eind van de jaren zestig van de twintigste eeuw begonnen internationale organisaties, zoals de Raad van Europa en de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), 'milieu' aan te kaarten als belangrijk beleidspunt op de politieke agenda. Als reactie hierop pasten ook nationale overheden hun beleid aan. In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk werden bijvoorbeeld milieuministeries opgetuigd in 1971, terwijl Duitsland in hetzelfde jaar een milieuactieplan uitgevaardigde.²⁴

Hoewel verschillende Europese (lid)staten zich met milieu als politiek beleidsterrein bezighielden vanaf eind jaren zestig, stelde de Commissie in 1968 dat het zichzelf niet in staat zag om lidstaten hiermee op te zadelen vanwege gebrek aan formele competentie.²⁵ In 1971 ging de Commissie echter ook overstag. Het riep de 'Milieuwerkgroep' in het leven, die onder leiding van Eurocommissarissen Spinelli en Mansholt het eerste Milieuactieplan van de EG voorbereidde.²⁶ Deze plotselinge aandacht voor milieubeleid was niet zozeer het gevolg van een toegenomen

dit verschil werd/wordt bijvoorbeeld Aktie Strohalm vaak in één adem genoemd met Milieudefensie als 'typisch' voorbeeld van een new environmental organisation. Milieudefensie vertoonde vanaf 1977-1978 wel steeds meer karakteristieken van een activistische en radicale *grassroots*-organisatie. In de vroege jaren zeventig was Milieudefensie, zoekende naar een profiel, minder activistisch van karakter.

23 Ibidem. Een bestuursvergadering van Milieudefensie op 4 december 1975 illustreert deze symbiose goed. De Waddenvereniging was een financieringsactie gestart voor het onderzoeken van alternatieve vormen van landbouw op Terschelling. Zij riep de hulp in van Milieudefensie om een gezamenlijke publicatie op te stellen en deze te verspreiden onder het ledenbestand van Milieudefensie, zie: IISG, Archief VMD, inv.nr. 29, notulen van de bestuursvergadering VMD, 4 december 1975.

24 Meyer, 'Green Activism', 77; Micheal Bess, *The Light-Green Society: Ecology and Technological Modernity in France, 1960-2000* (Chicago 2003) 83.

25 Antwoord van de Commissie op een geschreven vraag van Europarlementarier Hans Richarts over harmonisering van vogelbescherming, geraadpleegd in: Meyer, 'Getting started: Agenda-setting in European environmental policy', 221; Het EP was al eerder actief bezig met milieu- en klimaatkwesties, zie: Meyer, 'Pushing for a Greener Europe', 67.

26 Laura Scichilone, 'The Origins of the Common Environmental Policy. The Contributions of Spinelli and Mansholt in the ad hoc Group of the European Commission, 1969-1972' in: Morten Rasmussen en Ann-Christina Knudsen eds., *The Road to a United Europe. Interpretations of the Process of European Integration* (Brussel 2009) 335-349.

men ecologisch bewustzijn in de Commissie, maar werd voornamelijk economisch gemotiveerd. Als hoeder van de verdragen trad de Commissie op om de interne markt voor potentiële verstoring te vrijwaren. Nationale milieumaatregelen zouden namelijk kunnen leiden tot nieuwe non-tarifaire belemmeringen van vrij goederenverkeer, zo was de gedachte. Mansholt presenteerde in 1972 het eerste Milieuactieplan tijdens een VN-conferentie in Stockholm, waarna het in 1973 van start ging.²⁷

Amper een jaar later, in december 1974, vestigden een aantal Europese milieuorganisaties zich in Brussel onder de paraplu van het EEB. Plannen voor een Europees milieubureau waren door het Gents Aktiecomitee Leefmilieu al ter sprake gebracht tijdens de Stockholmconferentie. Milieuorganisaties achtten samenwerking noodzakelijk om inspraak te behouden in de toekomst. Daarnaast probeerde de Commissie – met het Directoraat-generaal (DG) X (Informatie) voorop – de milieuorganisaties ook actief binnen te halen. Het idee hierachter was dat Europees milieubeleid zou bijdragen aan een positievere beeldvorming van de EG.²⁸

Het EEB begon met zijn werkzaamheden vanaf 1975. De organisatie stelde dat het zich zou gaan bezighouden met natuurbehoud, educatie, energiebeleid, landbouw, landgebruik en transport. De voornaamste taak van het confederale koepelorgaan was het faciliteren van overleg tussen de milieuorganisaties, waardoor zij na overleg over standpunten de Commissie doelgericht konden adviseren. Daarnaast stelde het EEB dat het bijdroeg aan ‘the democratization of the decision-making’ in de EG, omdat het op het snijvlak van de Europese *civil society* en de instellingen opereerde.²⁹

‘Het belang van hun werk is moeilijk te beoordelen’

Milieudefensie en de Waddenvereniging behoorden tot de oorspronkelijke 25 organisaties waaruit het EEB was opgemaakt. Voor de Waddenvereniging vormde het EEB een aanvulling op haar al bestaande Europese contacten met vooral Deense en Duitse zusterorganisaties. Omwille van het bestendigen en verdiepen van dit contact werd de Waddenvereniging lid van de koepelorganisatie. Tijdens een van de eerste officiële activiteiten van het EEB, een driedaagse conferentie in december 1975, greep Hemmo Muntingh – de afgevaardigde van de Waddenver-

27 Meyer, ‘Green Activism’, 77-78. Hoewel dit in grote lijnen de motivatie van de Commissie omvat, vormden Spinelli en Mansholt hier wel een uitzondering op. Zij waren diep bezorgd over milieu en klimaat. Vooral het toenemende gebruik van chemicaliën in de landbouw baarde hen zorgen.

28 Meyer, ‘Challenging the Atomic Community’, 203-204.

29 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, jaarrapport van het EEB, 12 december 1975.

eniging – gelijk zijn kans. Na een vergadering benaderde hij twee aanwezige Deense natuurbeschermers, waarmee hij onder meer afsprak om in nauw contact te blijven. Het nut van het EEB als platform voor inter-Europees contact werd hier voor de Waddenvereniging direct bevestigd. Muntingh bevond zich in bekend vaarwater; EEB-lidmaatschap stond dan ook niet ter discussie in de Waddenvereniging.³⁰

Voor Milieudefensie was de stap naar het EEB gecompliceerder. Op internationaal gebied was de organisatie minder bekend – ze bestonden ook pas net. Hoewel het overkoepelende *Friends of the Earth* internationale contacten faciliteerde met zusterorganisaties in verschillende landen, bleven nationale milieukwesties de vergaderagenda's beheersen tot 1974.³¹ Vanaf dat jaar gingen ook vanuit Milieudefensie stemmen op om 'meer contacten met buitenlandse groepen te onderhouden'.³² Om hieraan tegemoet te komen richtte het bestuur in 1975 een werkgroep voor buitenlandse coördinatie op. Deze werkgroep besloot onder meer om EEB-lidmaatschap aan te gaan. Net als bij de Waddenvereniging werd het uitbreiden van het internationale netwerk als voornaamste reden aangeleverd om deel te nemen, al bleef in het midden hoe de werkgroep dit precies wilde vormgeven in het EEB.³³ Vooral Erik van der Hoeven, voorzitter van Milieudefensie, was voorstander van lidmaatschap. Zo stelde hij tijdens de jaarevaluatie van 1975 een 'goede indruk van de organisatie en motivatie van de BEE [de Franse afkorting]' te hebben. Een zin later voegde hij daar echter wel aan toe dat 'het belang van hun werk moeilijk te beoordelen [is]'.³⁴

Desondanks werden de partijen het snel met elkaar eens om een gezamenlijke vertegenwoordiger naar het EEB te sturen, al moest er nog bepaald worden wie deze rol ging vervullen.³⁵ Op het moment van de besprekingen in 1975 vertegenwoordigden Muntingh en Alfred Vier-

30 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, verslag van de reis naar Leuven in het kader van het EEB, van 11-13 december 1975.

31 Friends of the Earth was ook lid van het EEB. Het is echter onduidelijk welke rol de organisatie hierin speelde. Op basis van het archiefmateriaal dat voor dit onderzoek is geraadpleegd, lijkt de bijdrage van de parapluorganisatie gering.

32 IISG, Archief VMD, inv.nr. 90, notulen van de stafvergadering, 30 januari 1974.

33 IISG, Archief VMD, inv.nr. 29, notitie over instelling 'Werkgroep buitenlandse contacten', 29 april 1975.

34 IISG, Archief VMD, inv.nr. 30, notulen van de bestuursvergadering, 9 januari 1976.

35 IISG, Archief VMD, inv.nr. 90, notulen van de stafvergadering, 13 oktober 1975. Het (geringe) budget speelde ook een grote rol in de zoektocht naar een gezamenlijke strategie in het EEB. 'Als we toch geld uitgeven voor een internationaal aktievoerder', dan deden ze dit het liefst gezamenlijk.

ling de Waddenvereniging respectievelijk Milieudefensie in het EEB.³⁶ Beide organisaties zagen er voordeel in dat een van hun eigen werknemers de rol van gezamenlijke vertegenwoordiger op zich zou nemen. Na enig overleg kwamen de verenigingen tot de conclusie dat Muntingh beiden zou gaan vertegenwoordigen en dat er een plaatsvervangend lid uit de gelederen van Milieudefensie zou optreden als Muntingh verhinderd zou zijn.³⁷ Voor Milieudefensie was dit acceptabel vanwege frictie tussen Vierling en het bestuur. Vierling was het niet eens met zijn onkostenvergoeding en vond dat hij vanwege 'persoonlijke achterdocht' werd weggewerkt. Hij voorspelde dat zijn vertrek 'de dood [zou] zijn van de internationale coördinatie' van Milieudefensie.³⁸

Kortom, Europeanisering was niet in alle gevallen een weloverwogen, rationele keuze. De Waddenvereniging werd lid vanuit ervaring met internationale samenwerking en contact. Het EEB vormde hierop een toevoeging.³⁹ Milieudefensie had daarentegen minder concrete ideeën over het EEB; veel preciezer dan 'veelbelovend' werd het niet. Meer dan Europese idealen, concrete ideeën over beleidsuitoefening bij de EG en het idee van 'Europa als de toekomst', maakte de risicospreiding met de Waddenvereniging het Europese experiment het proberen waard. Het idee van Europeanisering als vastomlijnd pad dat uitmondt in het overnemen van bepaalde EG/EU 'rules, procedures, policy paradigms, styles, "ways of doing things" and shared beliefs and norms', wordt hiermee genuanceerd.⁴⁰

36 Alfred Vierling werd vanaf de jaren tachtig actief voor de Centruumpartij/Centrumdemocraten, wat tot conflicten heeft geleid tussen hem en Milieudefensie. Zie bijvoorbeeld: Theo Potma, 'Antidemocraten ontnemen milieu overlevingskans', *NRC Handelsblad*, 26 februari 1983.

37 IISG, Archief VMD, inv.nr. 90, notulen van de stafvergadering, 8 december 1975; IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, brief van de Waddenvereniging aan het EEB secretariaat om de verenigingen onder gezamenlijke vertegenwoordiging aan te melden, 9 december 1975.

38 IISG, Archief VMD, inv.nr. 29, brief van Alfred Vierling aan het bestuur van VMD, 22 januari 1975.

39 Dit illustreert dat de EG één van de vele Europese/internationale samenwerkingsverbanden was. De uniciteit ervan lag lange tijd niet vast, ook niet voor staten en organisaties. Zie hiervoor: Kiran Klaus Patel, 'Provincialising European union: Co-operation and Integration in Europe in a Historical Perspective', *Contemporary European History* 22:4 (2013) 649-673.

40 Radaelli, 'The Europeanization of Public Policy', 30.

Het EEB: bemiddelaar of lobbyplatform?

Na het opstarten van de organisatie wierp het EEB zich gelijk op het energievraagstuk. De eerste oliecrisis van 1973 plaatste vraagtekens bij de nagenoeg complete afhankelijkheid van fossiele brandstoffen in heel Europa. Dé oplossing hiervoor – volgens veel beleidsmakers in de lidstaten en de EG – was kernenergie. Milieuorganisaties dachten hier anders over. Zij beargumenteerden dat misbruik voor militaire doeleinden, kernrampen en kanker als gevolg van straling op de loer lagen.⁴¹ Om deze redenen zat het EEB vanaf 1975 met DG Energie om de tafel.⁴² De grootschalige nucleaire plannen van de EG werden besproken, en het bestuur van het EEB probeerde de nadelen hiervan duidelijk te maken.⁴³ Toen ook het EP zich positief uitsprak over kernenergie reageerde het EEB met een kordate resolutie op 27 maart 1976: het bestempelde de bouw van kerncentrales als ondoordacht, onverantwoord en onwenselijk.⁴⁴

Hierdoor werd pijnlijk zichtbaar hoe afhankelijk het EEB was van subsidie verstrekt vanuit de Commissie. Aanvankelijk probeerde de Commissie namelijk legitimiteit te verwerven bij Europese burgers door maatschappelijke actoren, zoals milieuorganisaties, aan zich te binden. Op de kritiek van het EEB reageerde het DG Energie echter geagiteerd: het voerde druk uit om de subsidiekraan dicht te draaien.⁴⁵ In 1977 werd er een compromis bereikt over kernenergie, volgens Meyer hét kantelpunt waarna het EEB een gevestigde speler werd op Europees niveau. De Commissie hield er nog steeds andere ideeën op na dan het EEB, maar de belofte om het EEB voortaan altijd te informeren over energiebeleid werkte verzoenend.⁴⁶

Naast energiebeleid was het EEB vooral bezig met lobbyen voor de invoering van een verplicht *Environmental Impact Statement* (Milieueffectrapport) in het grootste deel van de beleidstakken van de EG. Het idee hierachter was dat bij elk beleidsplan een rapport opgesteld diende te worden waarin de gevolgen van het plan voor het milieu werden toegelicht. Het EEB haalde inspiratie hiervoor uit de Verenigde Staten waar dit

41 Meyer, 'Challenging the Atomic Community', 201-202.

42 Ibidem, 210-211, 214.

43 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, EEB jaarverslag 1975-1976.

44 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, 'Resolutie betreffende kernenergie', 27 maart 1976.

45 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, verslag van de bestuursvergadering van het EEB, 19-20 juni 1976. Door het traineren van de financiering moest de secretaris van het EEB, Hubert David – de enige betaalde medewerker – maandenlang zonder salariëring werken.

46 De ontwikkeling en afwikkeling van het Europese (kern)energiebeleid vanaf 1977, en de rol van het EEB daarin, is door Meyer uitvoerig beschreven. Voor de details hiervan verwijs ik de lezer naar: Meyer, 'Challenging the Atomic Community'.

in 1969 was ingevoerd.⁴⁷ Dit idee voor verplichte milieueffectrapportage werd op 12 december 1975 behandeld tijdens een seminar in Leuven, georganiseerd door het EEB. De kracht van het EEB kwam tijdens dit seminar goed naar voren; naast afgevaardigden van het EEB waren ook Eurocommissarissen en ministers uit verschillende lidstaten aanwezig. Tijdens de bijeenkomst bleek dat de regeringen van Duitsland, Frankrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk al plannen hadden liggen voor de invoering van milieueffectrapportage, maar dat deze qua precieze vormgeving van elkaar verschilden. De Commissie maakte hieruit op dat het noodzakelijk was voor de EG om dit te harmoniseren.⁴⁸ Deze toezegging werd vervolgens opgenomen in het tweede Milieuactieplan van de EG (1977-1981),⁴⁹ waarna het in 1985 als richtlijn verscheen.⁵⁰

Tegen het licht van de oorspronkelijke, relatief brede doelstellingen van het EEB functioneerde de organisatie hier in optima forma: als een intermediairend platform op de grens tussen de Commissie, nationale wetgevers en de Europese *civil society*. Naast het organiseren van dergelijke seminars hield het zich ook bezig met de meer 'traditionele' lobbypraktijk. Om 'milieu' in het Europese beleid verankerd te krijgen benaderde het EEB de Belgische premier Leo Tindemans, die een rapport schreef over de toekomst van de EG. Nadat het EEB een concept had gestuurd waarin duurzaamheid en milieu centraal stonden als pilaren voor een toekomstbestendige EG, werd het uitgenodigd om met Tindemans te bespreken hoe deze idealen in het rapport geïncorporeerd konden worden.⁵¹ Tindemans nam een aantal punten integraal op in zijn rapport, zoals de verantwoordelijkheid die de EG had op het gebied van milieubescherming en de noodzaak om meer onderzoek te doen naar milieuvraagstukken.⁵² Kortom, het EEB had zich de mores van de EG snel eigen gemaakt.

47 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, samenvatting van het seminar over een Europees milieueffectrapport, 12 december 1975.

48 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, verslag van reis naar Leuven in het kader van het EEB, van 11-13 december 1975.

49 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, commentaar van het EEB op de eerste versie van het tweede Milieuactieplan van de EG, 30 december 1975.

50 Richtlijn 85/337/EEG, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=CELEX%3A31985L0337> (geraadpleegd 9 mei 2020).

51 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, EEB jaarverslag 1975-1976.

52 Leo Tindemans, *Report on European Union* (29 december 1975). Zie specifiek hoofdstuk 3 sub B lid 2 en hoofdstuk 4 sub A lid 3. Online ingezien: https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/284c9784-9bd2-472b-b704-ba4bb1f3122d/publishable_en.pdf (geraadpleegd 24 maart 2020).

Een Nederlands onderonsje?

Onder deze grote successen schuilden ook structurele problemen. Taalproblemen staken bijvoorbeeld telkens de kop op. De grootste scheidslijn in het EEB was die tussen organisaties uit het noorden (Engelstalig) en zuiden (Franstalig).⁵³ Engels werd uiteindelijk de officiële vergadertaal en interne documenten werden tweetalig afgedrukt. Toch waren niet alle communicatieproblemen hierdoor weggenomen. Ook in het Engels vergaderen ging voor de meeste organisaties moeizaam. ‘Het gaat wel’, aldus Muntingh, ‘maar na 5 uur vergaderen wordt het steeds moeilijker om alles te blijven volgen.’⁵⁴ Toch leek dat de beste oplossing, aangezien tijdens het seminar over de milieueffectrapportage Franse en Engelse toespraken elkaar bijvoorbeeld afwisselden.⁵⁵ Muntingh raakte hierdoor een aantal keer de draad kwijt tijdens discussies met medewerkers van DG Energie. ‘Toen begreep ik het niet meer, de kakofonie van talen (...) was hier waarschijnlijk de oorzaak van.’⁵⁶

Deels vanwege de taalproblemen verliep de samenwerking in het EEB ook niet altijd even soepel. Omdat het EEB confederaal was ingericht, was het afhankelijk van de actieve deelname van de lid-organisaties. Al snel bleek dat vooral Duitse organisaties weinig actie ondernamen in het EEB-raamwerk.⁵⁷ Het bestuur stelde voor om Duits tot een van de voertalen van het EEB te maken om ze zo tot een actievere participatie te bewegen. Dit plan vond uiteindelijk geen doorgang en de apathische Duitse houding bleef in stand.⁵⁸ Het bestuur ging zelfs een discussie aan over de vraag of het niet beter was om het lidmaatschap van Duitse organisaties in zijn geheel in te trekken. Zover is het niet gekomen, maar het werd wel serieus overwogen. Het was niet de bedoeling dat de Duitse organisaties het EEB enkel gebruikten voor informatievoorziening – absorptie in de termen van Bulmer en Burch – zonder zelf initiatief te

53 Meyer, ‘Challenging the Atomic Community’, 206. Het is interessant om waar te nemen dat deze scheidslijnen in taal niet alleen tussen, maar ook door de lidstaten liepen. Milieudefensie noemde het EEB steevast bij haar Franse naam en afkorting (BEE), terwijl de Waddenvereniging de Engelse benaming gebruikte.

54 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, verslag van de bestuursvergadering van het EEB, 19-20 juni 1976.

55 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, samenvatting van het seminar over een Europees milieueffectrapport, 12 december 1975.

56 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, verslag van reis naar Leuven in het kader van het EEB van 11-13 december 1975.

57 ‘Duits’ slaat in dit onderzoek consequent op West-Duits.

58 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, memorandum over de belangrijkste beslissingen die het EEB moest nemen op de algemene vergadering in december 1976; notulen van de algemene vergadering, 18 december 1976.

tonen. Dit werd door de andere organisaties ervaren als *free-ride* gedrag.⁵⁹

Het omgekeerde gold voor de Nederlandse en, in mindere mate, Engelse organisaties.⁶⁰ Terwijl de Duitse organisaties afwachtend waren, bewogen Milieudefensie en de Waddenvereniging het EEB tot het coördineren van de door hun gewenste Europese samenwerking op het gebied van Rijnvervuiling.⁶¹ Zij zagen in het EEB een organisatie die bij uitstek geschikt was om uniformiteit in de lobbystrategieën van Europese milieuoorganisaties aan te brengen. Eensgezind konden de milieuoorganisaties, aangestuurd vanuit het EEB, de nationale overheden dan gezamenlijk onder druk zetten.⁶² Het bestuur van het EEB ging akkoord met het Nederlandse plan voor een Rijnconferentie in Bonn.⁶³ De initiatiefnemers pleitten echter gelijk voor een tweede conferentie in Straatsburg. Deze moest ook op naam van het EEB worden georganiseerd. Op deze manier werden zowel de Duitse als Franse overheid onder sterke druk gezet, nota bene op initiatief van Nederlandse milieuoorganisaties.⁶⁴

De mate van Europeanisering van de organisaties uit verschillende lidstaten liep dus sterk uiteen. Dit plaatst kanttekeningen bij het idee van het EEB als een uniforme lobbyorganisatie.⁶⁵ De actieve inzet van de Nederlandse organisaties en de onverschilligheid van de Duitse tegenhangers werkte wederzijds versterkend, waardoor de koepelorganisatie aan uniformiteit inboette. De Nederlandse organisaties namen een steeds centralere plek in binnen de koersbepaling van het EEB, wat mogelijk was omdat dit werd overgelaten aan de aangesloten organisaties. De notulen van bestuursvergaderingen van het EEB maken dit goed duidelijk. Naast de grote Europese thema's als energiebeleid en milieueffectrapportage werden in verschillende vergaderingen ook concrete milieuproblemen aangekaart. Dit waren op enkele uitzonderingen na typisch Nederlandse issues, afkomstig van de Waddenvereniging. Waddenzee-reclamatieplannen en het behoud van het Eems-Dollardestuarium zijn hier-

59 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, notulen van de bestuursvergadering van het EEB, 27 maart 1977; Bulmer en Burch, *The Europeanisation of Whitehall*, 26.

60 Een conclusie die volgt uit onderzoek in het archief van Nederlandse deelnemers.

61 Zie voor dit onderwerp ook: Meyer, 'Pushing for a Greener Europe'.

62 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, brief van Milieudefensie en de Waddenvereniging aan het EEB-bestuur, 9 juni 1976.

63 Hoewel Meyer aankaarte dat het EEB Rijnvervuiling behandelde, stelde hij dat 'het EEB' de Duitse, Franse en Nederlandse organisaties samenbracht. Het bronmateriaal laat zien dat het specifiek de Nederlandse organisaties waren die het EEB tot actie liet overgaan. Zie: Meyer, 'Challenging the Atomic Community', 206.

64 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, brief van Milieudefensie en de Waddenvereniging aan het EEB-bestuur, 1 september 1976.

65 Meyer, 'Challenging the Atomic Community'.

van belangrijke voorbeelden.⁶⁶ 'Vrijwel alles wordt gedaan door Engelse en Nederlandse organisaties', aldus Muntingh. 'Het lijkt er zo op dat het EEB een Engels-Nederlands onderonsje wordt. Dat moet niet.'⁶⁷

Het EEB dreigde een verlengstuk te worden van voornamelijk de Nederlandse organisaties, en dan met name van de Waddenvereniging. Het EEB-bestuur besloot hierom een discussie te starten over de toekomst van de koepelorganisatie. De centrale vragen die aan bod kwamen betroffen ten eerste de punten waarover het EEB zich zou moeten buigen: waren dit specifieke, pragmatische problemen of algemene, structurele zaken? Ten tweede bleef de vraag opspelen of het EEB als mediator moest blijven optreden, of zich voornamelijk moest gaan focussen op lobbyen bij de Commissie.⁶⁸ Over beide vragen waren de meningen verdeeld. Zoals gebleken zagen de Duitse en Franse organisaties bijvoorbeeld het meest in een Europees informatieplatform, terwijl de Nederlandse en Engelse organisaties wilden doorgaan met actief lobbyen.⁶⁹

Deze scheidslijnen waren echter niet uitsluitend op nationaal niveau zichtbaar. Het was de Waddenvereniging die in grote lijnen vond dat 'de ingeslagen weg moest worden voortgegaan': behoud van een intermediaire functie met hier en daar wat concrete acties omtrent specifieke milieuproblematiek. De vereniging vond dat er veel nuttig werk werd verzet in en door het EEB. Niet verwonderlijk, aangezien haar regionale – zij het grensoverschrijdende – agenda in zijn geheel werd opgenomen in EEB-beleid. Dit was voornamelijk te danken aan de ijverige houding van Muntingh.⁷⁰ Milieudefensie uitte daarentegen steeds vaker ongenoegen over de koers van het EEB. Van der Hoeven stelde over de EEB-benadering van het energiebeleid bijvoorbeeld:

66 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, notulen van de bestuursvergadering van het EEB, 16 december 1976, 27 maart 1977; brief van Muntingh aan de directeur (Suetens) van het EEB, 1975.

67 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, verslag van de bestuursvergadering van het EEB, 19-20 juni 1976. Ook Engelse organisaties droegen sterk bij aan het EEB. Zo organiseerden Britse organisaties bijvoorbeeld meetings met afgevaardigden van het Britse milieu-ministerie.

68 Deze vraag speelde op in de jaren 1976-1978, soms expliciet, maar vaak werd het impliciet in een nota van het EEB beschreven. Zie bijvoorbeeld: IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, EEB nota omtrent aanpak energiebeleid, december 1975; EEB-discussiestuk omtrent aanpassingen van het beleid, 16 juni 1978.

69 Dit zijn volgens Meyer twee van de meest gewenste richtingen die milieuorganisaties hanteren in hun toenadering tot de EG, zie: Meyer, 'Greening Europe', 93; Bulmer en Burch, *The Europeanisation of Whitehall*, 26.

70 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, brief van Muntingh aan de directeur (Suetens) van het EEB, 1975.

We do not think it makes sense for an organisation which has been founded for lobbying and action-initiating purposes, to go and study the energy field as if we did not have points of view on the matter already. (...) It would only be quite useful if we were a scientific organisation or the European Committee.⁷¹

De uitbesteding van de koersbepaling aan de deelnemende organisaties toonde hier duidelijke gebreken. Alle organisaties hadden namelijk in wezen een punt: het EEB voorzag van informatie, was een intermediair platform en richtte zich op lobbyen. Deze diffuse koers van het EEB bleef tot minstens 1980 in stand. Hieruit blijkt eens te meer dat het proces van Europeanisering van het milieubeleid geen recht pad was, maar bestond uit parallelle trajecten die sterk afhankelijk waren van de organisatiecultuur en interne dynamiek van de milieuorganisaties in kwestie. Dit kon zowel uiteenlopen tussen organisaties uit verschillende lidstaten als tussen organisaties afkomstig uit hetzelfde nationale kader.⁷²

Internationale Vereniging Behoud Wad en Zee

Het was vooral de Waddenvereniging die haar stempel wist te drukken op EEB-beleid. Veel beleidsvraagstukken van de Waddenvereniging waren succesvol naar het Europese niveau overgeheveld. Dat deze invloed van de Waddenvereniging op het EEB groot was is gebleken, maar andersom gold hetzelfde. EEB-informatiedagen, -besluiten en -publicaties werden tijdens bestuursvergaderingen altijd uitvoerig besproken.⁷³ Bovendien besprak het bestuur van de Waddenvereniging EEB-vraagstukken relatief uitvoerig tijdens vergaderingen. Vaak vloeiden hieruit ideeën voort die het mogelijk moesten maken om het betreffende Europese vraagstuk op nationaal niveau concreet vorm te geven. Dit gold bijvoorbeeld voor een publiciteitsactie ten behoeve van het gebruik van zonne-energie, geïnitieerd door het EEB.⁷⁴ Deze directe overname van vraagstukken die door het EEB gelanceerd werden valt, in de termen van Radaelli, te typeren als een 'institutionalization of policy paradigms (...), which

71 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, brief van Van der Hoeven aan het bestuur van het EEB, 9 juni 1976.

72 Dit punt werd door Van de Grift benadrukt in haar artikel, zie: Van de Grift e.a., 'Milieuactivisten in maatpak', 99; Bulmer en Burch, *The Europeanisation of Whitehall*, 26.

73 IISG, Archief VMD, inv.nr. 846, interne mededelingen van de Waddenvereniging, 12 januari 1979.

74 IISG, Archief VMD, inv.nr. 846, notulen van de vergadering van het dagelijkse bestuur van de Waddenvereniging, 9 januari 1979.

are first defined and consolidated in the [EG].⁷⁵ Daarnaast noteerde de secretaris 'het EEB' in de loop van 1978 consequent als apart agendapunt, terwijl dit daarvoor onder de noemer 'internationaal' viel.⁷⁶ Dit illustreert het feit dat de Waddenvereniging het EEB, en daarmee het hele beleidsniveau van de EG, als een aparte en unieke tak beschouwde ten opzichte van andere vormen van internationale samenwerking.

De Waddenvereniging toonde echter niet alleen haar appreciatie voor deze bestuurslaag door het overnemen van concreet beleid dat vanuit het EEB werd aangestuurd. Sterker nog: het EEB moest volgens de Waddenvereniging nog meer actie faciliteren. Muntingh stuurde tijdens een bestuursvergadering van het EEB bijvoorbeeld aan op het vormen van regionale commissies in het EEB-raamwerk. Voor milieuvraagstukken aangaande de Middellandse Zee konden Franse en Italiaanse lidorganisaties apart samenkomen. Hetzelfde gold voor Deense, Duitse en Nederlandse organisaties als het over de Waddenzee ging. Het was de bedoeling dat het EEB op deze manier minder belast werd en dat regionale problemen hierdoor effectiever behandeld konden worden op Europees niveau.⁷⁷

Hoewel dit idee weerklank vond in het EEB, wilde de Waddenvereniging nog fundamentele stappen zetten ten behoeve van een effectief Europees milieubeleid. De vereniging was namelijk ook bezig om bepaalde vraagstukken uit te besteden aan het EEB. Samen met de Vogelbescherming wilde de Waddenvereniging een actie houden tegen de grootschalige jacht op vogels in Denemarken. De Waddenvereniging besloot begin 1979 om deze actie aan het EEB over te laten, omdat dit grensoverschrijdende platform hiervoor bij uitstek geschikt werd geacht.⁷⁸ Dat uitbesteding aan het EEB niet incidenteel was blijkt uit een vergadering van het dagelijks bestuur op 30 januari 1979. Tijdens deze vergadering werden de uitgangspunten van toekomstig beleid besproken. Hieruit volgde de aantekening dat de Waddenvereniging op een systematische wijze moest proberen om 'verder te kijken dan de grenzen van Nederland'. Het idee was dat 'het fundamentele werk bij een meer algemene organisatie wordt ondergebracht', bijvoorbeeld het EEB. Deze Europese organisatie kon 'het fundamentele aktiewerk' overnemen, terwijl de

75 Radaelli, 'The Europeanization of Public Policy', 30.

76 IISG, Archief VMD, inv.nr. 846, notulen van de vergaderingen van het dagelijks bestuur van de Waddenvereniging, 1978. Het kantelmoment waarop het EEB van 'internationaal' werd gescheiden lijkt de vergadering van 4 november 1978.

77 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, notulen van de bestuursvergadering van het EEB, 28-29 april 1978.

78 IISG, Archief VMD, inv.nr. 846, notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur van de Waddenvereniging, 9 januari 1979.

Waddenvereniging zich binnen dit overkoepelende raamwerk zou gaan richten op de regionale en praktische toepassing daarvan in het Waddengebied.⁷⁹ Iets meer dan een week later stelde Muntingh een naamswijziging voor om het internationaal-Europese profiel beter uit de verf te laten komen. 'Internationale Vereniging Behoud Wad en Zee' was een van zijn ideeën, aangezien dit duidelijk aansloot bij 'de (toekomstige) internationale activiteiten'.⁸⁰

Uit deze voorbeelden blijkt dat het voor de Waddenvereniging niet enkel bleef bij het implementeren van EEB-richtlijnen. Het proces van Europeanisering was voor de vereniging veel diepgaander van aard. Onder invloed van de 'ways of doing things' in het EEB profileerde de Waddenvereniging zichzelf steeds meer als een organisatie die primair Europees georiënteerd was. 'Europa' werd een intrinsiek onderdeel van de identiteit van de Waddenvereniging, niet in de laatste plaats vanwege de successen die het hier boekte.⁸¹ Daarnaast droeg de centrale rol van Muntingh in beide organisaties hier ook aan bij, aangezien hij de koers van zowel het EEB als de Waddenvereniging actief vormgaf. Wat betreft de adaptatiegraad maakte de vereniging duidelijk een transformatie door. De aanpassing van de vereniging aan het Europese niveau omvatte immers het cruciale kenmerk hiervan volgens de definitie van Bulmer en Burch, zijnde 'substantial reform of the existing [institution] or fundamental change to [its] features and/or norms'.⁸² De Waddenvereniging was hier eind jaren zeventig naar op weg. Het wilde 'Landelijke' in haar naam vervangen door 'Internationale' en opereren als regionale tak van één Europese milieuorganisatie.

Een gebrekkige organisatie van gekibbel en geleuter

Ook Milieudefensie kreeg – samen met de Waddenvereniging – veel gedaan in het EEB. Desondanks gingen in deze vereniging al vanaf 1976 stemmen op die zich uitspraken tegen de koers van het Europese milieubureau. Het was te weinig op actie gericht, zoals Van der Hoeven verwoordde tijdens de discussies over EEB-beleid. Toch, zoals in het tweede deel is gesteld, bleef de diffuse koers van het EEB in stand.

Dat de visies van Milieudefensie en de Waddenvereniging aangaan-

79 IISG, Archief VMD, inv.nr. 846, notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur van de Waddenvereniging, 30 januari 1979.

80 IISG, Archief VMD, inv.nr. 846, brief van Muntingh inzake naamswijziging van de Waddenvereniging aan het dagelijks bestuur, 7 februari 1979. Uiteindelijk, getuige de huidige naam van de vereniging, vond de naamswijziging geen doorgang.

81 Radaelli, 'The Europeanization of Public Policy', 30.

82 Bulmer en Burch, *The Europeanisation of Whitehall*, 26.

de het EEB in de loop van 1976 uiteenliepen was ook de staf van Milieudefensie niet ontgaan. Dit bracht de vereniging in een lastige situatie: ze waren immers via Muntingh actief in het EEB. Tijdens een stafvergadering op 9 september 1976 werd dan ook voorgesteld om tóch een eigen afgezant naar Brussel te sturen, maar dit plan vond geen doorgang.⁸³ Ongenoege over de door Muntingh geleide koers bleef geen interne aangelegenheid. Al eerder, in juni van hetzelfde jaar, uitte Muntingh zijn zorgen over de afhoudende opstelling van Milieudefensie. 'Het vertegenwoordigen van Milieudefensie bij het EEB is moeilijk.' Hij ergerde zich voornamelijk aan het feit dat Milieudefensie geen belangrijke brieven en stukken naar hem doorstuurde.⁸⁴

De ergernis was wederzijds; Milieudefensie bleef zich verzetten tegen de EEB-koers en de positieve opstelling hiertegenover van Muntingh. Michiel Schaepman, de internationale coördinator van Milieudefensie en plaatsvervanger van Muntingh in het EEB, schreef een vernietigende nota over een conferentie van het EEB. Hoewel hij stelde dat 'internationaal overleg binnen het kader zoals in Brussel' nodig was voor veel milieuvraagstukken, beaamde hij direct hierna dat de conferentie 'de gebrekkige organisatie' van het EEB weerspiegelde, dat bol stond van 'algemene en nietszeggende onderwerpen'. Daarnaast vond Schaepman dat enorm veel tijd verspild werd aan 'nutteloos gekibbel over de vraag of [de plenaire discussie] in het Frans dan wel in het Engels gevoerd diende te worden', en met 'eindeloos geleuter van functionarissen van Europese commissies'.⁸⁵

Het werd in de loop van 1977 steeds duidelijker dat de visie van Milieudefensie haaks stond op de EEB-koers. De Europese 'ways of doing things' stond de vereniging in de weg.⁸⁶ Desondanks had Milieudefensie geen alternatief voor ogen. Sterker nog: het algehele verenigingsprofiel stond nog niet vast. Milieudefensie bestond immers nog maar vijf jaar. Onder andere deze Europese perikelen gaven aanzet tot het voeren van structuurdiscussies om het profiel van de vereniging helder te krijgen. Van der Hoeven gaf hiertoe aanzet op 29 juli 1977. Volgens hem moest het bestrijden van structurele milieuproblematiek – onder meer in Europa – altijd in samenhang geschieden met het oplossen van lokale milieuproblemen. Toch was een volledige focus op kleinschaligheid en lokaliteit, vanwege het grensoverschrijdende karakter van veel

83 IISG, Archief VMD, inv.nr. 90, notulen van de stafvergadering van Milieudefensie, 9 september 1976.

84 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, verslag van de bestuursvergadering van het EEB, 19-20 juni 1976.

85 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, notitie van Schaepman, 17 december 1977.

86 Radaelli, 'The Europeanization of Public Policy', 30.

milieuproblemen, volgens Van der Hoeven geen legitieme richting voor Milieudefensie. Hij verwoordde hiermee een breed gedragen gevoel in het bestuur.⁸⁷

De daadwerkelijke structuurdiscussie barstte los op 30 november 1977. Bestuurslid Peter Kramer bepleitte in zijn nota een sterke focus op regionaal en lokaal opereren. Op internationaal gebied zou Milieudefensie alleen moeten samenwerken als dit ‘in de bodem van eigen geleederen’ was geworteld.⁸⁸ Dit idee kreeg navolging bij de andere bestuursleden en er werd een ‘landelijk en plaatselijk’ model voor Milieudefensie ontwikkeld.⁸⁹ Hoewel Van der Hoeven deze koers niet zag zitten – als reactie op dit model stelde hij nog dat Milieudefensie niet moest verworden tot een eenzijdige actiegroep – vertrok hij voordat de daadwerkelijke beslissing over het toekomstmodel genomen werd.⁹⁰ Voorstanders van hechte internationale en Europese samenwerking waren ongerust over zijn vertrek in april 1978. Volgens hen kwamen de langetermijnvisie en internationale samenwerking van Milieudefensie hierdoor op de tocht te staan.⁹¹ Dit voorgevoel leek juist. Op 23 augustus 1978 werd de structuurnota *De enige oplossing* aan het bestuur en de staf bekendgemaakt. Het speerpunt hierin was het behalen van concrete, lokale en regionale resultaten op de korte termijn. Over het EEB werd niet gesproken.⁹² Vanaf dit besluit verdween het EEB ook uit de vergadernotulen van Milieudefensie, al werd het EEB hiervoor ook amper besproken in vergaderingen. Er werd de facto afscheid genomen van het Europese koepelorgaan, maar pas op 23 mei 1980 zegde Milieudefensie het lidmaatschap officieel op.⁹³

87 IISG, Archief VMD, inv.nr. 30, nota van Van der Hoeven over lange- en kortetermijnvisie Milieudefensie, 29 juli 1977.

88 IISG, Archief VMD, inv.nr. 30, structuurnota van Peter Kramer, 30 november 1977.

89 IISG, Archief VMD, inv.nr. 30, verenigingsmodellen VMD, 25 januari 1978.

90 IISG, Archief VMD, inv.nr. 30, nota van Van der Hoeven over de toekomst van Milieudefensie, 19 maart 1978.

91 IISG, Archief VMD, inv.nr. 30, brief van kerngroep Groningen aan de structuurcommissie, 17 april 1977.

92 IISG, Archief VMD, inv.nr. 30, structuurnota van de structuurcommissie, 23 augustus 1978. Ook in de literatuur wordt vermeld dat Milieudefensie vanaf circa 1977-1978 een sterker grassroots-karakter kreeg. De implicaties hiervan op haar Europese en internationale koers is hierbij buiten beschouwing gelaten. Zie onder meer: Jamison e.a., *The Making of the New Environmental Consciousness*, 148.

93 IISG, Archief VMD, inv.nr. 840, afscheidsbrief Milieudefensie aan Hubert David, 23 mei 1980. Het is goed om nogmaals te vermelden dat Milieudefensie vandaag de dag wél lid is van het EEB. Wanneer het lidmaatschap precies hernieuwd werd is mij niet duidelijk geworden.

Hiermee kwam een eind aan het Europese avontuur met de Waddenvereniging. Met Muntingh aan het roer ging die organisatie op eigen kracht verder bij het EEB. De definitie van Radaelli is in het geval van Milieudefensie niet van toepassing, aangezien er geen processen, procedures, regels of 'ways of doing things' vanuit het EEB werden overgenomen, maar de vereniging er juist bewust voor koos hiermee te breken.⁹⁴ Dit is opmerkelijk: twee verenigingen, die onder bijna dezelfde voorwaarden instapten op het Europese niveau, kwamen er na vijf jaar anders uit. In beide verenigingen leidde de intensieve Europese samenwerking bij het EEB tot interne discussie over de verenigingsprofielen. Toch stond de uitkomst van die discussies diametraal tegenover elkaar. Dit is ten dele toe te schrijven aan het toenemende activistische karakter van Milieudefensie, maar zoals Van de Grift heeft aangetoond voor Greenpeace kan een dergelijke organisatie zich tóch aan het Europese niveau aanpassen.⁹⁵ Anders dan bij Greenpeace viel bij Milieudefensie het ontwikkelen van een nationale koersbepaling samen met het vormen van een Europese visie. Bovendien werden de werkzaamheden in het EEB voor Milieudefensie in mindere mate vertaald naar concrete successen waar de vereniging mee kon pronken, zoals voor de Waddenvereniging wel het geval was. Mede hierdoor pakte het Europeaniseringsproces voor Milieudefensie anders uit.

Conclusie

Dit artikel heeft aangetoond hoezeer het Europeaniseringsproces uiteenliep tussen milieuorganisaties. Duitse en Franse organisaties hadden over het algemeen andere verwachtingen bij het EEB dan hun Engelse en Nederlandse geestverwanten. Het EEB is om die reden lastig als eenheid te onderzoeken, aangezien het gewicht van de individuele organisaties groot was in de confederale structuur. Dit onderzoek heeft aangetoond dat ook in de studie van ogenschijnlijk coherente Europese organen, meerdere (nationale) perspectieven in acht genomen moeten worden. Zo ontstaat een completer beeld van de eigenschappen en variaties in de Europeanisering van (milieu)beleid.

Bovendien waren er op nationaal niveau ook meningsverschillen over 'Europa' en hoe hiermee omgegaan diende te worden. De Waddenvereniging had concrete ideeën over het EEB. Het zag in de Europese koepelorganisatie (nog) een manier om internationale – in dit geval synoniem voor Europese – contacten te bestendigen. Bij Milieudefensie was er van zulke concrete ideeën geen sprake. Dit verschil is deels te verkla-

94 Radaelli, 'The Europeanization of Public Policy', 30.

95 Van de Grift e.a., 'Milieuactivisten in maatpak', specifiek pagina 98.

ren door het feit dat de Waddenvereniging al een nationale strategie had uitgestippeld: invloed uitoefenen op beleidsvorming door middel van advisering was hun devies. Milieudefensie daarentegen bestond nog geen drie jaar toen het lid werd van het EEB in 1975. Er was nog geen sprake van een uitgekiend verenigingsprofiel.

Ondanks de uiteenlopende motivatie van de verenigingen in kwestie werden ze beiden lid van het EEB. Hoewel ze samen relatief grote successen boekten in het Europese raamwerk, werden deze uiteenlopend geïnterpreteerd. De Waddenvereniging paste zich in grote mate aan het Europese niveau aan. Er was in dit geval zelfs sprake van transformatie: Europese beleidsvraagstukken en 'ways of doing things' werden geïnstitutionaliseerd. Bij Milieudefensie hadden de structuurdiscussies het omgekeerde effect: internationale, structurele en systemische projecten moesten plaatsmaken voor lokale milieuproblematiek. Op deze manier trachtte de organisatie zichtbare en concrete resultaten te boeken. Van Europeanisering was dan ook geen sprake, integendeel: Milieudefensie keerde zich in de loop van haar EEB-lidmaatschap juist steeds meer af van dit beleidsniveau.

Twee organisaties stapten dus onder soortgelijke condities in het EEB, maar stonden na vijf jaar tegenover elkaar. Dit heeft verschillende verklaringen. Ten eerste speelde de activistische aard van Milieudefensie een rol – dit contrasteerde tot op zekere hoogte met de aanpak van het EEB, die meer op onderhandelen gericht was. Onderzoek naar energiebeleid werd immers afgedaan als zinloos, en 'geleuter en gekibbel' met Europese functionarissen was volgens Schaepman tijdverspilling. Toch is dit geen volledige verklaring, aangezien Van de Grift heeft aangetoond dat *Greenpeace International*, ondanks zijn activistische aard, wel de stap naar het EG-beleidsniveau maakte. De tweede factor is het feit dat Milieudefensie haar rol in het EEB als het ware had uitbesteed aan Muntingh. Hij koppelde zijn Europese ervaringen direct terug naar het bestuur van de Waddenvereniging. Tot slot, en samenhangend met het feit dat Muntingh beide organisaties vertegenwoordigde, kreeg de Waddenvereniging het in tegenstelling tot Milieudefensie voor elkaar om concrete beleidspunten van haar eigen agenda tot EEB-beleid te maken. Dit komt enerzijds door het feit dat Muntingh een dubbele rol had bij het EEB en de Waddenvereniging, maar anderzijds ook door het gebrek aan concrete beleidspunten bij Milieudefensie. Deze vereniging was zoals net gesteld nog steeds bezig met het uitvinden van een eigen koers, ook op nationaal niveau.

Dit onderzoek heeft blootgelegd dat zowel de Europeanisering van beleid als van organisaties niet als één opwaartse lijn naar 'Europa' beschouwd kan worden, maar meer weg heeft van een route met allerlei hobbels en afslagen. Er was ook een 'weg terug', iets dat vaak over het hoofd wordt gezien in onderzoek naar Europese integratie vanwege het gebruikelijke narratief van integratie als voortschrijdend proces.

Daarnaast lijkt het waardevol om de (nationale) eigenzinnigheden van de aangesloten organisaties in het EEB in acht te nemen, om zo tot een veelzijdiger en completer beeld te komen van de totstandkoming van Europees milieubeleid en de rol van maatschappelijke actoren daarin. Bovendien vond deze Europeanisering plaats tijdens een periode waarin de Commissie formeel geen specifieke bevoegdheden had op het gebied van milieubeleid. Door voorbij de verdragen te kijken is deze cruciale vormingsperiode van Europees milieubeleid weer wat meer in kaart gebracht.

Hoewel er met dit onderzoek een andere blik is geworpen op het EEB en de verschillende manieren waarop maatschappelijke actoren zich tot dergelijke Europese instituties verhielden, is er nog veel werk te verzetten. Het functioneren van het EEB is in deze studie vanuit het perspectief van Nederlandse milieuorganisaties aangesneden. Vervolgonderzoek zou op de gelegde basis kunnen voortbouwen met visies van deelnemende organisaties uit andere lidstaten op het EEB in de jaren zeventig. Bovendien werden meerdere Europese en internationale organisaties steeds actiever op het gebied van milieubeleid. De EG was slechts één speler, en het beoordelen van de mate waarop milieuorganisaties 'Europees' werden hangt ook af van hun banden met andere Europese en internationale organisaties.

'Pandemieën zijn vrijwel nooit sociaal neutraal'

Een interview met Tim Riswick

Jehan Hillen en Vera Feron

Afgelopen zomer nam Tim Riswick afscheid van *Ex Tempore* na jarenlang te hebben gefunctioneerd als redactielid. Riswick is inmiddels als universitair docent verbonden aan de Radboud Universiteit, waar hij ook zijn bachelor, master en PhD behaalde, tevens werkte hij hier als postdoctoraal onderzoeker. Daarnaast behoort Riswick tot de leerstoelgroep Economische, Sociale en Demografische geschiedenis, en als onderzoeker is hij met name geïnteresseerd in kindersterfte, specifiek op de rol van de familie en de invloed daarvan op overlevingskansen van kinderen. Sinds 2020 werkt hij mee aan een groot onderzoeksproject genaamd *Lifting the burden of disease. The modernisation of health in the Netherlands: Amsterdam 1854-1940*. Dit project analyseert doodsoorzaken van mensen uit verschillende sociale groepen in Amsterdam tussen 1854-1940. Er wordt hierbij ook gekeken naar bijvoorbeeld het effect van vaccinatie, zoals tegen de pokken, en het resultaat daarvan op de ongelijkheid in mortaliteit. De maatschappelijke relevantie van dit project behoeft in de huidige tijd natuurlijk geen verdere uitleg. Genoeg redenen dus voor de redactie van *Ex Tempore* voor een interview met Tim Riswick over zijn studietijd, academische loopbaan, zijn ervaringen als vrijwilliger bij het *Museum de Kantfabriek* in Horst en natuurlijk over zijn redactiewerk bij *Ex Tempore*.

Bachelor, Master, PhD en Postdoc: een Nijmeegse aangelegenheid

Tim Riswick wilde op de basisschool al graag docent worden, op de middelbare school kwam hier een interesse voor geschiedenis bij. Vanuit het idee om geschiedenisdocent te worden begon hij zijn studie Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, een universiteit die hij koos vanwege de 'gemoedelijke sfeer' en de korte reisafstand vanuit zijn woonplaats Horst. Tijdens zijn studie Geschiedenis ontwikkelde Riswick al snel een interesse voor demografische geschiedenis. Hij werd hierbij met name geïnspireerd door hoogleraar Theo Engelen. Engelen vertelde reeds in een eerstejaarscollege dat veel van de geschiedenis gaat over een kleine elite en dat hierdoor veel van de 'gewone' mensen buiten beschouwing blijven. Dat juist de historische demografie wel een perspectief geeft op de belangrijkste transitie in de levenslopen van onze voorouders fasci-

nerde Riswick meteen. Nijmegen was, en is, de beste plek voor historische demografie, aldus Riswick. Derhalve bleef hij na afloop van zijn bachelor in Nijmegen voor de research master. Voor zijn masterscriptie reisde hij af naar Stanford University in de Amerikaanse staat Californië. Hier werkte hij samen met de antropoloog Arthur P. Wolf aan zijn database waarin de huishoud registers van Taiwan waren gedigitaliseerd. Deze registers bestaan namelijk omdat Taiwan in 1895 werd veroverd door de Japanners die hier, naar Duits model, een uitgebreide bureaucratie vestigden. Van elk huishouden werd door de koloniale administratie bijgehouden wie er geboren werd, overleed, verhuisde of geadopteerd werd. Riswick richtte zich in zijn onderzoek met name op de kindersterfte in Taiwan. De grote rol van adoptie was een van interessante conclusies uit dit onderzoek. Jongens waren belangrijk in Taiwan vanwege de voortzetting van de familielijn, doordat iedereen het liefst jongens wilde werd de huwelijksmarkt echter verstoord, en adoptie bood hiervoor een oplossing: een familie kon namelijk een toekomstige schoondochter adopteren, vaak al voordat als zij twee jaar oud was zodat de familie verzekerd was van een huwelijk en daardoor ook van nakomelingen. Dit betekende dus dat veel toekomstige echtparen samen als kinderen opgroeiden in hetzelfde huishouden.

De Taiwanese huishoud registers vormen een interessante bron voor het familie en gezinsleven in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Daarom besloot Riswick om ook voor zijn promotieproject deze registers te gaan bestuderen. Dit keer reisde hij af naar Taiwan om zelf toegang te krijgen tot deze registers. Dit was geen gemakkelijke opgave, aangezien de registers nog veel privacygevoelige informatie bevatten over mensen die soms zelf nog leven, en waarvan in ieder geval de directe nabestaanden nog in leven zijn. In zijn promotieonderzoek legde Riswick de focus wederom op mortaliteit, maar tegelijkertijd wilde hij het verband tussen de verschillen in sterfte in verschillende soorten huishoudens bestuderen. Zo keek hij bijvoorbeeld naar de rol van broers en zussen en of dit de overlevingskansen van kinderen vergrootte of juist verkleinde. Met andere woorden, hadden kinderen met een broer of zus hogere overlevingskansen dan kinderen die als enig kind werden geboren? Het meest vernieuwende van dit onderzoek was de vergelijking tussen aan de ene kant de Aziatische case study Taiwan en de Westerse/Europese casestudy van Nederland. De negentiende-eeuwse demograaf Thomas Malthus maakte reeds deze vergelijking, maar dan met name gericht op het verschil tussen West-Europa en China. Riswick, en ook Engelen, analyseren met name de verschillen tussen Nederland en Taiwan om de theoretische inzichten van Malthus en zijn tegenstanders te testen, en omdat er specifiek voor deze regio's enorme hoeveelheden bronmateriaal beschikbaar zijn in tegenstelling tot andere Aziatische gebieden.

Lifting the burden of disease. The modernisation of health in the Netherlands: Amsterdam 1854-1940

‘Ik heb altijd al onderzoek heeft willen doen naar ongelijkheid en wie er een hogere kans heeft om te sterven, sterfte kan namelijk gezien worden als de meest extreme vorm van ongelijkheid’. In het project *Lifting the burden of disease. The modernisation of health in the Netherlands: Amsterdam 1854-1940* kijken onderzoekers naar specifieke doodsoorzaken. Het project hoopt antwoord te krijgen op de vraag: waaraan gingen mensen nou eigenlijk dood, en veranderden deze specifieke doodsoorzaken over de tijd heen? Het project, opgezet door hoogleraar Angelique Janssen, richt zich op unieke gedigitaliseerde data uit Amsterdam. ‘Eigenlijk kijken we naar de verschillende ‘corona’s’ van de negentiende eeuw en bestuderen we wie er waaraan doodging en hoe ongelijkheid invloed had op wie er stierf aan welke ziektes’. Riswick geeft aan dat er veel parallellen zijn met de discussies en debatten omtrent vaccinatie in het heden. Het project was echter al opgezet voordat de wereld bekend was met het coronavirus en werd dus als het ware ingehaald door de realiteit. De relevantie van het onderzoek werd daardoor ineens groter. Hij vertelt dat er tot nu toe nog niemand van de onderzoeksgroep bij een talkshow heeft mogen aanschuiven. Wel is er veel meer interesse voor het onderzoeksproject. ‘Er zijn al wel meerdere populaire artikelen verschenen over het onderwerp op onze nieuwe website ‘doodinamsterdam.nl’, een site waar delen van het onderzoek worden gepubliceerd voor een breder publiek’. De belangrijkste parallel tussen corona en de negentiende-eeuwse infectieziekten is volgens Riswick dat ‘pandemieën vrijwel nooit sociaal neutraal zijn’. Net als in de negentiende eeuw zien we ook nu dat de lagere sociale klassen meer oversterfte kennen door corona en dat ook deze groepen zich minder snel laten vaccineren. Dat de geschiedenis van infectieziekten in westerse samenlevingen nog lang niet voorbij is, is anno 2022 voor iedereen duidelijk. Een pijnlijkere conclusie is dat ongelijkheid in sterfte aan infectieziekten nog steeds aanwezig is, ondanks de vele medische verbeteringen sinds de negentiende eeuw.

Nevenfuncties

Museum de Kantfabriek

Naast alle officiële bezigheden is Riswick ook druk bezig met tal van nevenfuncties. Al negen jaar is hij bestuurslid bij *Museum de Kantfabriek* in Horst — een bijzondere bezigheid waar we hem zeker verder naar moesten vragen. Bij het noemen van het museum verschijnt er al een lach op zijn gezicht. Hij vertelt dat er in 2009, in de tijd dat hij nog geschiedenisstudent was, in Horst een oude kantfabriek werd omgetoverd tot een museum over textielgeschiedenis in de regio. Voor Riswick was dat praktisch in zijn achtertuin; het oude fabrieksgebouw staat immers ongeveer

driehonderd meter van zijn ouderlijk huis. De regionale geschiedenis die het museum tentoonstelt trok hem meteen: de textielgeschiedenis van de regio waarin hij is opgegroeid staat namelijk centraal. Daarnaast stonden in het pand nog werkende kantklos machines uit 1923. 'Dat vond ik erg interessant,' vertelt hij. Als student begint hij daarom al met werken in het museum. Zo gaf hij bijvoorbeeld rondleidingen om zijn presentatievaardigheden te oefenen. Daar stopt het echter niet; als hij begint met zijn PhD-traject blijft hij één dag in de week werkzaam bij het museum. *In touch* blijven met de praktische kant van de geschiedenis is daarbij een belangrijke factor: 'Ik dacht, laat ik één dag in de week niet theoretisch bezig zijn met het schrijven van dingen die maar een paar mensen lezen.' Daarom wordt hij coördinator van de collectie en stuurt hij daarnaast een team van vrijwilligers aan om daar ook onderzoek naar te doen. Die positie is hij sindsdien blijven bekleden.

Textiel, en met name kant, klinkt niet als een onderwerp dat aansluit bij het onderzoek waar Riswick zich voornamelijk mee bezig houdt. Toch ziet hij wel degelijk een connectie. Het gaat ook over sociaaleconomische geschiedenis: juist de levens van de mensen die in de Kantfabriek werkten staan centraal in het museum. Voor Riswick was dit sociaaleconomische aspect het meest aantrekkelijke aan het museum en niet per se de textiele kunst, alhoewel er soms ook (historische) Chinese textiel exposities zijn die wel binnen zijn interesse liggen.

Ex Tempore

Een connectie met studenten is voor Riswick van groot belang, daarom bleef hij jarenlang actief bij *Ex Tempore*. Hoewel hij als PhD en postdoc feitelijk enkel een onderzoekaanstelling had en maar weinig onderwijs gaf, wordt uit zijn verhaal zeer duidelijk hoe belangrijk hij het vindt om studenten iets mee te geven van wat hij tijdens zijn loopbaan heeft geleerd. Dat doet hij bijvoorbeeld door masterstudenten te begeleiden en te betrekken bij zijn eigen projecten, maar het was ook deze passie die hem bij de redactie van *Ex Tempore* heeft gebracht. De samenwerking tussen studenten en docenten, die centraal staat in ons tijdschrift, zorgde ervoor dat Riswick in 2014 de redactie kwam versterken. 'Wat ik knap vond, is dat studenten vaak dezelfde dingen uit artikelen halen als ik. Ik dacht: nou, kijk, als je hen positief aanmoedigt, dan kom je al een heel eind.'

Het samen nadenken over problemen en uitdagingen binnen de redactie als gelijkwaardigen is voor hem van groot belang; de mening van een student weegt namelijk even zwaar als die van een docent redactielid bij *Ex Tempore*. 'Dat neem ik denk ik wel heel erg mee, dat studenten ook gewoon met hele goede oplossingen kunnen komen.' Of hij nog redenen kan bedenken voor onze studentlezers om de redactie te komen versterken? Jazeker! 'Het is leuk dat je voor de afdeling Geschiedenis kunt laten zien wat voor een interessant onderzoek de docenten en enkele student-

en doen bij de universiteit, een soort outlet. Dat is de publieksfunctie die je hebt bij *Ex Tempore*.' Ook de band tussen studenten en docenten is volgens Riswick een pré: 'De samenwerking tussen studenten en docenten is ook erg mooi, omdat je daardoor een soort meester/gezel verhouding krijgt. Maar ook de vergaderingen zelf, het onofficiële: dat je als docent ook op een andere manier met studenten omgaat dan tijdens de meeste colleges.' Al deze zaken zijn volgens Riswick goede redenen voor studenten om zich bij de redactie van *Ex Tempore* te voegen.

Tim Riswick is een onderzoeker en docent met een hart voor de connectie met het praktische, of dat nu een museum is of een redactie vol met studenten. Wij willen hem graag bedanken voor het meewerken aan dit interview, maar willen we hem natuurlijk bovendien bedanken voor de vele jaren waarin hij vol passie heeft ingezet binnen onze redactie. De redactie van *Ex Tempore* wenst hem al het goeds in zijn verdere loopbaan als nieuwe universitair docent historische demografie!

Boeken top vijf

Marleen K. Termeer

Deze kerstvakantie keek ik een aflevering van Wintergasten, het VPRO-programma waarin Janine Abbring beroemde internationale gasten interviewt aan de hand van film- en televisiefragmenten. Te gast was historicus Yuval Noah Harari, van oorsprong een Middeleeuws militair historicus en inmiddels een grote naam dankzij boeken als *Sapiens* en *Homo Deus*, die gaan over het verleden én de toekomst van de mens. Hij had net een stuk uit *Game of Thrones* laten zien en zich daarna beklaagd over het gebrek aan aandacht voor militaire logistiek in de scene waarin het leger van Stannis Baratheon opeens opduikt in een afgelegen gebied *beyond the wall*. Vanaf daar ontwikkelde het gesprek zich naar de bredere betekenis van de Middeleeuwen in de moderne verbeelding:

[YNH]: Certainly in Europe, when you think in terms of [...] a legend time, or primordial time, it is always the Middle Ages. [...] Think about the Smurfs. The Smurfs are basically in the Middle Ages. They live in a village, and there is the nobleman in the castle [...].

[Janine Abbring vindt dit hilarisch, en is er ook wat verbaasd over]

[YNH]: No, but I think this is well known! You know, because.. you do not see a Greek city, with all kinds of elections and a forum (sic). [...]. All the children's fairy tales, they are about princes and princesses, not about consuls and praetors.¹

Leuk natuurlijk, en het is fijn om te weten dat Janine Abbring nooit meer op dezelfde manier naar de Smurfen zal kijken. Mij viel vooral op hoe Harari hier de Oudheid als logisch contrast met de legendarische Middeleeuwen inzet. Met zijn implicatie van een rationele Oudheid, en zijn verwijzingen naar verkiezingen, openbare ruimte en magistraten sluit hij naadloos aan bij het bredere beeld van de Oudheid als politieke bakermat van het Westen. Dat beeld is gebaseerd op een eeuwenlange traditie, maar is ook problematisch en wordt in modern onderzoek steeds meer bevraagd. In een lange periode van staatsvorming werd er in de oudheid veel breder geëxperimenteerd dan de traditionele voorbeelden van Athene, Sparta en de Romeinse Republiek laten zien. Daarom een top vijf

¹ VPRO Wintergasten 2021, uitgezonden op 27 december 2021. PID: URN:NBN:NL:IN:20-PGMTV2001002364.

waarin een bredere visie op staatsvorming in de Oudheid centraal staat. Vijf belangrijke bijdragen aan een, wat mij betreft, veel rijker en interessanter beeld van de Oudheid.

Catherine Morgan, *Early Greek States Beyond the Polis* (Londen en New York 2003).

Het ideaal van de Griekse *polis* als een soevereine gemeenschap van burgers speelt al sinds de Oudheid een belangrijke rol in politieke theorie. Het debat over staatsvorming in de Griekse wereld richt zich dan ook vaak op de opkomst van de *polis* in de IJzertijd en Archaische periode (ca. 10e – 6e eeuw v. Chr.). In dit boek laat Catherine Morgan op overtuigende wijze zien dat de *polis* slechts een onderdeel is van een veel breder spectrum aan staatsvormen die zich in deze periode ontwikkelden. Zowel conceptueel als ruimtelijk beweegt ze daarbij *beyond* de *polis*. Ze wijst er bijvoorbeeld op dat de *ethne* ‘stammen’ die in veel modern onderzoek als een primitievere gemeenschapsvorm werden beschouwd in deze periode juist ook vaak politiek van belang waren. Zij moeten dus worden beschouwd als een integraal onderdeel van het proces van staatsvorming. Geografisch gezien concentreert haar analyse zich op minder bekende regio’s ‘aan de grenzen van de wereld van de *polis*’, zoals Thessalië, Phokis en Achaia. Een logisch gevolg van deze bredere blik is dat ze minder sterk leunt op tekstuele bronnen, die voor de Griekse wereld sterk gericht zijn op Athene en enkele andere bekende *poleis*. Ook in dit opzicht vormt het boek een belangrijke verbreding van ons blikveld.

James C. Scott, *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia* (New Haven en Londen 2009).

Dit is een sterk programmatisch boek waarin aandacht wordt gevraagd voor die gebieden die historisch gezien buiten de staat vielen. De case-study waar Scott zijn boodschap aan ophangt heeft niets met de Oudheid te maken, maar zijn inzichten zijn vaak van bredere historische relevantie – zoals hij zelf ook aangeeft. Er is hier absoluut stof tot nadenken voor de manier waarop we staatsvorming in de Oudheid conceptualiseren. Als de staat centraal staat in het discours, worden gebieden buiten de staat vaak gezien als perifeer en achtergebleven. Scott wijst erop dat deze gebieden vaak juist werden bewoond door mensen die zichzelf actief buiten de staat plaatsten, en geen interesse hadden om er deel van uit te maken. Hij laat dus niet alleen zien dat andere vormen van samenleven lang zijn blijven bestaan, maar ook dat dit een bewust alternatief is voor de staat, en in sommige gevallen zelfs een actieve vorm van weerstand (zie voor vergelijkbare thematiek ook zijn recentere boek *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*, en, afgelopen jaar verschenen, *The Dawn of Everything* van antropoloog David Graeber en archeoloog David Wengrow).

Nicola Terrenato, *The Early Roman Expansion into Italy. Elite Negotiation and Family Agendas* (Cambridge 2019).

In dit boek gebruikt Terrenato een vergelijkbare instrumentele visie op de staat om de succesvolle expansie van Rome in Italië in de vierde en de derde eeuw v. Chr. te verklaren. Hij gaat er niet a priori van uit dat de Romeinse staat zich in deze periode noodzakelijkerwijs moest ontwikkelen, maar vraagt zich af welke voordelen de staat bood voor de leiders van belangrijke Romeinse clans die al een stevige machtsbasis hadden. Vanuit dit perspectief ziet hij de Romeinse staat als het resultaat van onderhandelingen tussen deze leiders, waardoor de staat in eerste instantie relatief zwak was. Ook zijn visie op vroege Romeinse expansie wordt geïnformeerd door deze zienswijze: dit was volgens Terrenato niet primair een militair proces, maar een 'uitbreiding van de dialoog', waardoor ook Italische elites zich konden mengen in de Romeinse staat. Deze hypothese van een '*grand bargain*' is misschien niet helemaal overtuigend, maar Terrenato laat duidelijk zien dat veel meer spelers een rol hadden in vroege Romeinse expansie dan alleen het Romeinse leger. Deze spelers verdienen ook meer aandacht in het narratief over de vroege Romeinse staat.

Mario Torelli, *Essays in the Cultural Formation of Roman Italy* (Oxford 1999).

De aandacht van Terrenato voor niet-Romeinse spelers in de vorming van de Romeinse wereld is in belangrijke mate geïnspireerd door het werk van Mario Torelli. In deze bundel zijn vijf belangrijke Italiaanstalige artikelen van zijn hand vertaald in het Engels, voorafgegaan door een brede thematische introductie. De bundel richt zich vooral op culturele ontwikkelingen in deze periode, maar voor Torelli is de institutionele organisatie van de Romeinse overheersing daar een integraal onderdeel van. Bij lezing wordt duidelijk hoe lokaal bestuur zich in deze periode vormde als gevolg van de interactie tussen Rome en lokale overheden. In tegenstelling tot bovenstaande boeken vinden we hier weinig theoretische reflectie op staatsvorming, maar wel een schatkamer aan archeologisch, epigrafisch en historisch materiaal dat de dynamische ontwikkeling en manifestaties van de Romeinse staat laat zien.

Richard Miles, *Carthage Must Be Destroyed. The Rise and Fall of an Ancient Civilization* (New York 2010).

Het moderne denken over de Oudheid heeft – nog steeds – de neiging zich te concentreren op Griekenland en Rome, zeker ook als het over een thema als staatsvorming gaat. Dit boek laat op overtuigende wijze zien hoe beperkt dat beeld is, en hoezeer het beïnvloed is door de bewuste vernietiging van de herinnering aan Carthago, de aartsvijand van Rome.

Om zo goed mogelijk aan deze invloed te ontsnappen maakt Miles, net als Catherine Morgan in haar zoektocht naar de Griekse wereld *beyond the polis*, veelvuldig gebruik van archeologisch bronmateriaal en een kritische lezing van overgeleverde Griekse en Romeinse bronnen. De Phoeniciërs waren centrale spelers in het Mediterrane gebied in de eerste helft van het eerste millennium v. Chr., een cruciale periode van staatsvorming. Vanaf de zesde eeuw v. Chr. zijn er duidelijke aanwijzingen voor Carthaagse controle over delen van het westelijke Mediterrane gebied. Interessant is dat deze controle niet werd georganiseerd als territoriale staat, maar was gebaseerd op maritieme connecties tussen ver uiteenliggende plaatsen. Miles herinnert ons eraan dat een succesvolle samenleving in de Oudheid ook anders georganiseerd kon zijn dan de Griekse *polis* of de Romeinse Republiek.

In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan Mark Ijsendoorn (1987), die in 2013 afstudeerde.

Na zijn afstuderen is Mark vooral werkzaam geweest bij uitgeverijen en heeft hij al menig tijdschrift gemaakt. Zo is hij vandaag de dag werkzaam als redacteur bij de ZLTO, de zuidelijke boerenbelangenvereniging. Hier zorgt hij ervoor dat de leden, waarvan de meeste werkzaam zijn als boer, op de hoogte zijn van wat speelt in de sector en wat de ZLTO allemaal uitvoert en realiseert. De overgang van zijn studie Geschiedenis naar zijn huidige baan was echter niet vanzelfsprekend.

Het trotseren van de arbeidsmarkt, die toen nog steeds herstellende was van de economische crisis, vlak na het afronden van zijn studie bleek lastig. 'Ik was totaal niet voorbereid'. Tijdens het studeren merkte hij wel wat niet bij hem zou passen: 'Ik wilde in ieder geval niet voor de klas staan of in de archieven verstopt zitten. Mijn nevenactiviteiten duwden mij in een richting waar totaal geen werk in te vinden was: media en journalistiek.' Tijdens het solliciteren heeft hij echter niet stilgezeten. Integendeel: hij heeft de kans gegrepen om zijn werkervaring te verbreden door als vrijwilliger aan de slag te gaan bij non-profitorganisaties. 'Dus wel op een ethische manier. Ik had niet zo'n zin om mezelf te laten uitbuiten met een "stage" bij een commercieel bedrijf. Ik ben daarom werkzaam geweest als communicatiemedewerker bij een organisatie die cultuur toegankelijk maakte voor jongeren in de armere wijken van Nijmegen.'

Als een 'oninteressante student met zijn zesjes', zoals hij de Mark van destijds beschrijft, is zijn minor Oude Geschiedenis hem toch wel het meest bijgebleven uit zijn studie aan de Radboud Universiteit. 'Het was een beetje een pretpakket', geeft hij aan. Het hoogtepunt van zijn minor was een studiereis naar Egypte. En pret hadden ze zeker, op een totaal verlaten, sober vakantiepark in de Fajoem: 'Tot in de nacht was het chillen, muziek maken en dansen met de Egyptische medewerkers van het park. Ik heb het heel gezellig gehad met een groep mooie mensen en ontzettend veel mooie dingen gezien.'

Deze muzikale uitspatting in het Midden-Oosten beperkte zich niet enkel tot Marks studiereis, maar was onderdeel van zijn passie voor

muziek die leefde naast zijn opleiding. 'Halverwege mijn studie begon ik met het schrijven van albumrecensies voor verschillende websites in ruil voor MP3-tjes of promo-cd's. Op een gegeven moment sloot ik mij aan bij een groep jongens die fanatiek (en op vrij journalistiek niveau) blogde over alternatieve elektronische muziek.' Het was tegelijkertijd een periode van veel bezoeken aan festivals en 'donkere clubs' in de Randstad. Dat zijn studie even 'tweede viool speelde', zoals Mark het symbolisch omschrijft, vond hij absoluut niet erg. Hij deed iets waar hij gepassioneerd over was en wat hij leuk vond: muziek en schrijven.

Deze nevenactiviteiten hebben er bovendien voor gezorgd dat Mark toch goed uit zijn banenzoektocht kwam. De ervaring van het rapporteren over muziek leverde hem de journalistieke vaardigheden op die hij zijn hele loopbaan als waardevolle bagage heeft meegenomen. Interviewen, verslaggeving en het gebruik van online media: het waren zeer relevante aanvullingen op zijn CV. Hierdoor ontwikkelde Mark ook zijn vaardigheid in het journalistiek schrijven: 'een vaardigheid die je absoluut in de praktijk het beste leert en niet in de les van een journalistieke opleiding.' Hoewel hij de mannen waarmee hij destijds blogde en de clubs en festivals mee afging nog regelmatig ziet, is zijn passie voor muziek nu vooral onderdeel van zijn privéleven.

Hij is daarentegen in zijn werk wel blijven schrijven. Zo kon hij na zijn periode vrijwilligerswerk beginnen als redacteur. 'Twee jaar en vele tientallen brieven later had ik ineens geluk, ik kon aan de slag bij een publiekstijdschrift.' Dit was een van oorsprong Brits geschiedentijdschrift dat op basis van licentie werd uitgegeven in een Nederlandse versie. Om deze reden was Mark in het begin vooral verantwoordelijk voor het vertalen van de artikelen. Hier bleef het echter niet bij, want de uitgever wilde er een Nederlandse draai aan geven: 'Al snel schreef ik eigen producties zoals nieuws, recensies en grote achtergrondverhalen. Daarnaast had ik als redacteur een hand in het samenstellen van de individuele uitgaven.' Het was een nul-uren contract zonder perspectief op een vaste aanstelling, waardoor hij iets meer dan anderhalf jaar werkzaam is geweest bij dit tijdschrift. 'Daarna bleef ik mij van baan naar baan worstelen, maar ik kwam altijd wel ergens aan de bak.'

Deze periode heeft hem wel laten nadenken over de tak waar hij werkzaam in is: 'Ik zou iedereen die een carrière overweegt in de media of journalistiek aanraden daar goed over na te denken. In die sector is de markt nog steeds niet echt gunstig. Je vindt waarschijnlijk wel wat, maar vaste contracten bestaan niet of nauwelijks en een eerlijk loon is ook niet overal vanzelfsprekend. Veel mensen in de sector worden freelancer, maar dat moet je willen.'

Het schrijven hield echter niet op na zijn eerste redacteurschap. Als onderdeel van zijn huidige baan bij het ZLTO schrijft Mark namelijk voor de verenigingskrant *Nieuwe Oogst*. 'Mijn specialiteit bij deze krant is het begrijpelijk maken van ingewikkelde informatie.' Door zijn blijvende

nieuwsgierigheid naar het verleden is Mark blij dat ook in deze baan het historische element nog wel eens terugkomt. Zo vierde de ZLTO in 2021 zijn 125-jarig bestaan. 'Dit gaf mij de gelegenheid om in de agrarische geschiedenis van Noord-Brabant te duiken. Het heeft een aantal leuke historische artikelen opgeleverd over de Noord-Brabantse boerenbond, die als middelpunt van de katholieke agrarische zuil in vrijwel elk aspect van het boerenleven een rol speelde.'

Marks loopbaan heeft zicht tot nu toe gekenmerkt door de afspiegeling van zijn brede interesses in het type werk dat hij sinds zijn afstuderen heeft verricht. 'Inhoudelijk heb ik mij in allerlei onderwerpen en sectoren verdiept, van kunst en cultuur tot de voedselsector.' Toch heeft hij in die diversiteit altijd zijn schrijvershart kunnen uiten. Het schrijven is één van de dingen die hij zo mooi vindt aan het historische vak. 'Misschien zoek ik het ook wel op. Er is niks mooiers dan het uitpluizen en opschrijven van historische verhalen.'

Kamernotulen als onuitputtelijke bron van historische kennis

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis bestudeert ze al vijftig jaar

Johan van Merriënboer

Stelling 10 van het proefschrift *Parlement en pers in verhouding tot de Overheid* uit 1958 van Nico Cramer, de parlementaire redacteur van *Het Parool*, luidde: 'De Handelingen der Staten-Generaal, welke – naar algemeen oordeel – onontbeerlijk zijn voor het inzicht in de ontwikkeling der wetgeving, worden te weinig gebezigd als bron van kennis omtrent toestanden en opvattingen in het verleden.'¹ Cramer werd in 1971 hoogleraar Parlementaire Geschiedenis in Leiden. Hetzelfde jaar richtte de Nijmeegse hoogleraar staatsrecht Frans Duynstee het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) op. In het verzuilde Nederland van die dagen was dat geen toeval: als de Rijksuniversiteit Leiden er een mooie leerstoel bij kreeg, kon de Katholieke Universiteit Nijmegen niet achterblijven.

Afbeelding 1. Het CPG-team in de Handelingenkamer in Den Haag, november 2018. © CPG

1 N. Cramer, *Parlement en pers in verhouding tot de overheid* (Leiden 1958) toegevoegde stellingen, 3 p.

Doelstelling van het CPG is het verrichten van onderzoek naar de parlementaire geschiedenis van Nederland sinds 1945 en het publiceren van de resultaten van dat onderzoek.² De Handelingen zijn daarvoor de belangrijkste bron; ze beslaan tienduizenden pagina's en daar komen elk jaar een paar honderd bij. CPG-medewerkers van het eerste uur werkten nog als monniken in een woestijn van Kamernotulen, maar in vijftig jaar heeft het instituut zich geleidelijk op de kaart gezet als nationaal expertisecentrum.

Er is forse winst geboekt sinds Cramer zijn stelling poneerde, maar nog altijd laten historici de Handelingen te vaak links liggen. Daarom is het goed deze bron eens in de schijnwerpers te zetten. Het gaat in feite om een enorme verzameling authentieke documenten in een voor iedereen beschikbaar online archief. Het verslag van de debatten – plenair en in commissieverband – is maar een beperkt onderdeel. Omvangrijker zijn de bijlagen met onder meer begrotingsstukken, beleidsnota's, onderzoeksrapporten en de schriftelijke voorbereiding van wetsvoorstellen. Schriftelijke vragen zijn apart gebundeld in zogenaamde aanhangsels. Ook daarin kan een onderzoeker op pareltjes stuiten, bijvoorbeeld van Dries van Agt:

1246. VRAGEN van het lid **Beuker** (R.K.P.N.) over de bestraffing van schendingen van de openbare eerbaarheid. (Ingezonden 21 maart 1974.)

1. Meent de Minister, dat het Wetboek van Strafrecht voldoende mogelijkheden biedt tot bescherming van de burgers tegen schendingen van de openbare eerbaarheid, doordat zij zich tegen hun wil en onverhoeds geconfronteerd zien met geheel ontklede mensen op of langs de openbare weg?

2. Is de Minister, indien hij vraag 1 bevestigend beantwoordt, bereid het openbaar ministerie op te dragen tot een scherp vervolgingsbeleid met betrekking tot het zogenaamde „streaken“?

3. Ziet de Minister, indien hij vraag 1 ontkennend beantwoordt, aanleiding tot aanvulling van het Wetboek van Strafrecht?

4. Is de Minister, indien hij vraag 3 bevestigend beantwoordt, niet voorts van mening dat, gezien het modieuze karakter van het gesignaleerde verschijnsel, met zodanige wetswijziging bijzondere spoed dient te worden betracht?

ANTWOORD van Minister **Van Agt** (Justitie). (Ontvangen 16 april 1974.)

1, 3 en 4. Artikel 239 van het Wetboek van Strafrecht stelt openbare schennis van de eerbaarheid strafbaar.

Deze bepaling omschrijft dat begrip niet en laat dus de rechter vrij daaraan, rekening houdend met de gevoelens van schroom die hier en nu in de bevolking leven, inhoud te geven. Ik zie geen reden om te dezen aanvulling van het Wetboek van Strafrecht te bevorderen.

2. Het blootschichten of naaktijlen is een ook in kwantitatief opzicht singuliere gedraging. Het verschijnsel heeft weinig om het lijf.

Het doet zich te sporadisch voor om daarvoor een vervolgingsbeleid te formuleren. Toepassing van de bijkans alom aanvaarde gedachte, dat strafrechtelijke repressie ultimum remedium dient te zijn, leidt er overigens toe vooralsnog de uitwerking van anderssoortige sancties af te wachten, met name de klimatologische van het kou vatten en de sociale dat zich alras meewarigheid en verveling meester maken van wie een rareteit in reprise krijgt te aanschouwen.

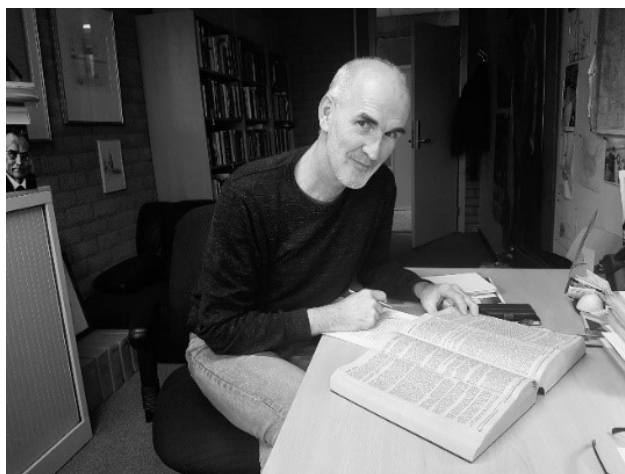
Afbeelding 2. Handelingen II 1973-1974, Aanhangsel, 2495.³

Wat zit er in dat online archief? Allereerst de gedigitaliseerde documenten uit de periode 1814-1995 – in totaal 2,5 miljoen pagina's. De Kamerdebatten werden vanaf 1849 woordelijk opgetekend. In 1857 besloot de Kamer eerdere vergaderingen te reconstrueren op basis van krantenar-

2 Voor de doelstelling, de organisatie, de publicaties en de geschiedenis van het instituut zie: www.ru.nl/cpg/cpg/doelstelling-cpg/ en www.ru.nl/cpg/cpg-50-jaar/tijdlijn/ (geraadpleegd 4 februari 2022).

3 www.overheid.nl, Handelingen II 1973-1974, Aanhangsel, 2495, https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19731974/0000206367/1/pdf/SGD_19731974_0001819.pdf (geraadpleegd 4 februari 2022).

Afbeelding 3. Auteur aan de slag in de Handelingen. Foto: Anne Bos.

tikelen, notulen en archiefstukken. De eerste vergadering vond plaats op 2 mei 1814.⁴ Tweehonderd jaar later besloot diezelfde Kamer met ingang van het parlementaire jaar 2015-2016 de documenten alleen nog digitaal ter beschikking te stellen. Sindsdien worden audiovisuele opnames van de debatten ook apart gearhiveerd bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid. Vanuit de inventaris van het Kamermateriaal in het Nationaal Archief kan de onderzoeker rechtstreeks doorklikken naar de portal van Beeld en Geluid.⁵

Parlementaire documenten vanaf 1995 waren altijd al online raadpleegbaar via overheid.nl.⁶ Op de website van de Tweede Kamer kunnen de debatten van 3 september 2019 en daarna *on demand* bekeken worden en met de app Debat Direct kunnen sinds 2016 openbare debatten en commissievergaderingen van een vergaderweek *on demand* of live worden gevolgd.⁷ De papieren versie van de Handelingen uit de periode 1814-1995 besloeg 2200 vuistdikke boekbanden. De meeste bibliothe-

4 Handelingen 1814, 2 mei 1814, 1-2. Het digitaliseringsproject duurde zeven jaar en werd afgerond in 2010.

5 Annelies Cordes en Karolien Verbrugge, 'Archivering van het audiovisuele materiaal van de Tweede Kamer bij Beeld en Geluid', *Od* 73:5 (2019) 7-9 (<https://publications.beeldengeluid.nl/pub/674>).

6 Tegenwoordig <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/parlementair>. Het materiaal uit de periode daarvoor (van de inmiddels opgeheven website statengeneraaldigitaal.nl) is daar ook te vinden: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch> (geraadpleegd 4 februari 2022).

7 www.tweedekamer.nl/debat-direct; <https://debatgemist.tweedekamer.nl/> (beide geraadpleegd 4 februari 2022).

ken en overheidsinstellingen hebben hun collectie inmiddels prijsgegeven aan de papierversnipperaars, enkele universiteitsbibliotheken gebruiken de banden nog als elegante stoffering van een studiezaal. De meest indrukwekkende fysieke opstelling is te vinden in de Handelingenkamer van de Tweede Kamer – de oude bibliotheek van het ministerie van Justitie – op het Binnenhof. De plank waar de jaargangen 1940-1945 zouden moeten staan is daar leeg gelaten ter herinnering aan de bezettingsperiode waarin het parlement niet bijeenkwam.

Wat kan een historicus ermee? Het CPG gebruikt de Handelingen als basismateriaal voor de beschrijving van de lotgevallen van naoorlogse kabinetten, in navolging van de parlementaire historici W.J. van Welden en baron Rengers en P.J. Oud. Dat was het doel dat Duynstee in 1971 voor ogen had en dat door de jaren heen steeds op waardering kon rekenen. 'Parlementaire geschiedenis is onontbeerlijk. Het is onmogelijk in het heden zorgvuldig parlementair op te treden zonder enige kennis van wat er in vergelijkbare situaties is gebeurd', stelde toenmalig VVD-Tweede Kamerlid Jan Kees Wiebenga in 1991 bij de presentatie van deel drie in de CPG-serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*.⁸ In 2022 verschijnt het tiende deel, waarmee het instituut is aanbeland in 1982. De aanpak van het onderzoek is intussen gemoderniseerd en gesystematiseerd. De medewerkers van het CPG kozen voor een minder staatsrechtelijke en steviger historisch-wetenschappelijke inbedding van hun onderzoeksresultaten. Hoewel de digitale Handelingen tijdswinst opleveren, biedt de papieren versie praktische voordelen (snel vooruit- en terugbladeren bijvoorbeeld) plus de bonus dat de onderzoeker het prettige idee heeft dat hij echt in het archief zit door het fysiek contact, de geur en de slijtageplekken.

De Kamernotulen vormen een onuitputtelijke bron voor allerlei interessante toepassingen – van schijnbaar pretentieloze wandelingen door de Handelingen tot opsporingsacties en diepgravend onderzoek naar de ontwikkeling van bepaalde politieke concepten. Het is een virtueel museum en historisch laboratorium tegelijk. Ter illustratie enkele voorbeelden.

Opsporing

In het pre-digitale tijdperk legde een fractiemedewerker het instituut ooit de vraag voor waar hij de uitspraak van minister van Justitie Carel Polak kon vinden dat democratie niets voor bange mensen zou zijn. Indertijd – Delpher bestond ook nog niet – was daar geen beginnen aan; nu vind

8 Bijdrage Wiebenga in: 'Het nut van parlementaire geschiedenis. Voordrachten gehouden tijdens de aanbidding van band A van het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)', *Politiek(e) Opstellen* 11-12 (1992) 11-27, aldaar 20-21.

je dat snel met de juiste zoektermen en enkele muisklikken. Het beroemde citaat blijkt een geïmproviseerd antwoord op een mondelinge vraag over de toelating van Duitse en Franse studentenleiders in Nederland in mei 1968:

De democratie is niet een staatsvorm voor bange mensen, niet voor mensen die voor elke politieke beweging of elke politieke verandering angstig zijn. Wij mogen niet de orde en rust bij voorbaat stellen boven de vrijheid van het woord en de vrijheid van meningsuiting. Ook de vrijheid van degenen die er prijs op stellen, dergelijke mensen te horen, moeten wij zoveel mogelijk eerbiedigen. In dit geval hebben wij die gesteld boven bij voorbaat een vrees voor het verstoren van de orde.⁹

Een onderzoeker vindt bijvoorbeeld ook snel de weg naar maidenspeeches van prominente Kamerleden, het ‘debuut’ van Adolf Hitler (18 maart 1924) of de eerste verwijzing naar de ‘positieve grondhouding’ van premier Lubbers (23 november 1982) – hij zal dan meteen ontdekken dat dit begrip al eerder werd gemunt door Van Agt (op 21 oktober 1976). Het materiaal biedt eindeloos veel mogelijkheden voor dit soort speurtochten.

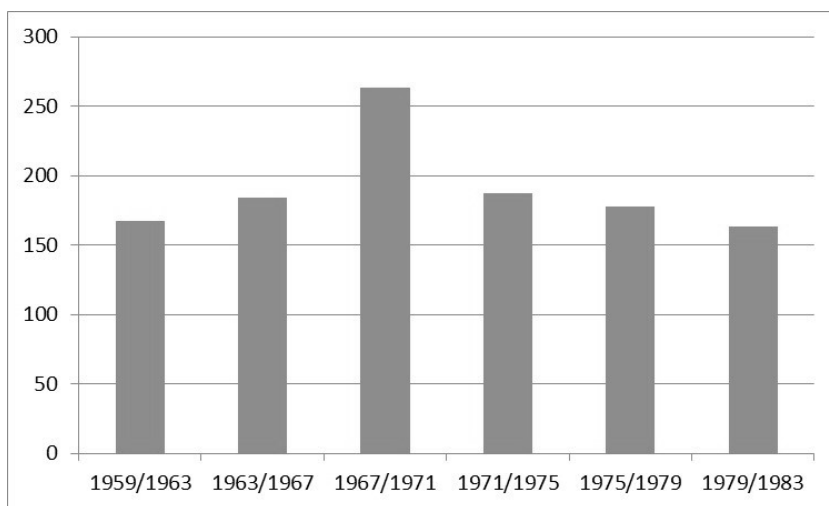
Afbeelding 4. Minister van Justitie Polak in de Tweede Kamer, oktober 1969. Foto: Bert Verhoeff, Nationaal Archief/Anefo.

9 Handelingen II 1967-1968, 22 mei 1968, 2131-2132.

Onderzoekslaboratorium

In de serie *Parlementaire Geschiedenis* staan de vragen centraal hoe parlement en kabinet in Nederland in een zekere periode en binnen een bepaalde context functioneerden, wie erin slaagden politieke doelstellingen te verwezenlijken en hoe dat dan gerealiseerd werd. Bij zijn zoektocht richt het CPG zich vooral op de Handelingen. Dat digitale ‘lab’ leent zich ook goed voor het verzamelen van kwantitatieve gegevens – zoals een analyse van stemmingen of ingediende moties – en het uitvoeren van proeven. Een zoekopdracht met het steekwoord ‘onbehagen’ levert bijvoorbeeld het volgende beeld op:

Afbeelding 5. ‘Onbehagen’ in het parlement, 1959-1983.

De gedigitaliseerde Handelingen zijn verder bij uitstek geschikt voor fundamenteel onderzoek naar politieke concepten. Van ‘socialisme’ (vanaf 1848) en ‘fascisme’ (vanaf 1921) tot ‘no-nonsense’ (gemunt door minister Jan de Koning in 1980), ‘multiculturele samenleving’ en ‘islamitisch fundamentalisme’. Het begrip ‘polarisatie’, bijvoorbeeld, sloeg tot 1960 alleen op een bepaald aspect in het productieproces van suiker. D’66-leider Hans van Mierlo was op 29 februari 1968 de eerste die het in de Tweede Kamer gebruikte voor de strategie om politieke tegenstellingen tussen links en rechts te verduidelijken c.q. op de spits te drijven teneinde de confessionele middenpartijen op te blazen.¹⁰ Een ander voorbeeld. Het etiket ‘neoliberalisme’ plakten ministers en Kamerleden omstreeks 1970 op de economische orde die in het kader van de EEG

10 Handelingen II 1967-1968, 29 februari 1968, 1512.

werd nagestreefd en die zich moeilijk liet rijmen met een aantal corporatistische elementen van het poldermodel. Tien jaar later sloeg het vooral op praktisch economisch beleid en stelde men de klassieke neoliberale aanpak tegenover een dirigistische benadering.¹¹

Wandelingen door de Handelingen

Naar analogie van het boek *Wandelingen door de Handelingen* van Nico Cramer uit 1974 (met fragmenten die volgens Cramer het werk van 125 jaar stenografische dienst 'het aardigst illustreren'¹²) bieden de Kamernotulen volop mogelijkheden om te grasduinen. Waarover sprak de Kamer vandaag precies x jaar geleden? Zijn er precedentes uit het verleden – kan de kritiek van Wilders op de islam vergeleken worden met het naoorlogse antipapisme van SGP-leider Van Dis? De onderzoeker kan authentieke mededelingen en motiveringen van cruciale besluiten vinden (over de invoering van de leerplicht, de veroordeling van prins Bernhard in de Lockheedaffaire, de plaatsing van kruisraketten), 'memorable debatten'¹³ en indrukwekkende redes van politieke kopstukken. Naoorlogse bijdragen van minister-president Drees (PvdA) en de Tweede Kamerleden Oud (VVD), Bakker (CPN) en Schutte (GPV) zijn meestal zeer de moeite waard. De laatste begon vaak met een uitstekend kort overzicht van de voorgeschiedenis van een bepaald debat. Eerste Kamerleden wisten dat en maakten daar ruim gebruik van. Al met al lenen Kamerstukken zich dus ook prima voor een bloemlezing gericht op de verdieping van kennis en de popularisering van de Handelingen als historische bron – voor een breed publiek.

11 Zie bijvoorbeeld Handelingen II 1968-1969, 9 september 1969, 3735 (Oele); Handelingen I 1969-1970, 16 december 1969, 190 (Albeda); Handelingen II 1981-1982, UCV 3, 7 december 1981, 3-36 (Terlouw) en Handelingen II 1981-1982, 25 februari 1982, 2405 (Van Iersel).

12 N. Cramer, *Wandelingen door de Handelingen* (Den Haag 1974) XII.

13 Bijvoorbeeld als spin-off van het onderzoek van het CPG naar de jaren zeventig: www.ru.nl/cpg/onderzoek/lopend-onderzoek/jaren-zeventig/ (geraadpleegd 4 februari 2022).

Brak van Brönte tot Bridget Jones

Jonathan Shears. *The Hangover: A Literary and Cultural History*. (Liverpool: Liverpool University Press, 2020.) ISBN: 9781789621198, € 30,99, 248 pagina's.

Boudewijn de Groot zong in het lied Vrijgezel over hoe hij als jongeling langs de kroegen trok. Tot diep in de nacht debatteerde hij er over politiek, maar stiekem wachtte hij aan de bar op het meisje van zijn dromen. Die vond hij nooit. 'En ik liet mijn tranen stromen / Als ik weer een kater had.' Voor de zanger stond brakheid dus gelijk aan eenzaamheid en verdriet. Iedereen die wel eens te diep in het glaasje heeft gekeken, weet dat je daardoor de volgende ochtend diep in de toiletpot staart. Het is de prijs die je betaalt voor het feest. Althans, zo kun je dat zien. In zijn boek *The Hangover: A Literary and Cultural History* schrijft letterkundige Jonathan Shears (Keele University) dat de kater niet alleen een biologisch fenomeen is. Ja, we voelen de lichamelijke ervaringen van misselijkheid, hoofdpijn en trillingen, maar de emotie die we daarop vervolgens projecteren – de *hanxiety* – is cultureel bepaald.

Psychologen stellen dat er twee manieren zijn om om te gaan met brakheid. De eerste is het *traditional-punishment* model. De drinker ervaart de kater als straf voor haar alcoholconsumptie, om vervolgens te verzuchten dat ze 'nevernooit meer zal drinken'. Of in ieder geval minder, tot de volgende Kerstborrel. De tweede manier is het *withdrawal-relief* model. De drinkers die hierin passen, nemen een nieuwe borrel tegen de brakheid: *a hair of the dog that bit you*. Shears gebruikt dit onderscheid in zijn boek en hij laat zien hoe beide omgangsvormen door de eeuwen heen terugkomen. Toch heeft het *traditional-punishment* model de historische overhand.

Sinds we kunnen brouwen zijn mensen al brak geweest. Het woord *hangover* komt pas in de vroege twintigste eeuw op in de Engelse taal, maar Britten en Amerikanen kenden het fenomeen daarvoor heus wel. Ze schreven over hun eigen katers of – liever nog – over de brakheid van zondige anderen. Shears werkt die beschrijvingen chronologisch af, beginnend in de vroegmoderne tijd en eindigend in het heden. Er zijn meerdere monografieën over de lange geschiedenis van alcohol, maar er is nog nooit een dergelijk werk over de na-effecten van drankgebruik gepubliceerd. Deels heeft dit gemis met de bronnen te maken. Zo wordt

er ook door vroegmoderne Nederlanders verrassend weinig over brakheid geschreven, zeker als je weet hoe hoog de alcoholconsumptie in die tijd was. Maar, zo betoogt Shears, het heeft ook met de focus van alcoholhistorici te maken. Vooral de vroegmodernisten zochten naar de rol van alcohol als sociaal smeermiddel voor drinkers. De belabberde zelfisolatie die volgde op de gezellige nachten paste niet in dat verhaal.

Door ruim vier eeuwen katerhistorie in kaart te brengen laat Shears zien hoe veelzijdig hij is als onderzoeker. Hij bestudeert preken, dagboeken, pamfletten en, vooral in de latere eeuwen, heel veel romans. Shears' werk is dan ook in eerste plaats historisch-letterkundig en daarna pas een cultuurgeschiedenis. De diversiteit aan bronnen in de eerste hoofdstukken is knap, maar er is weinig reflectie op genres en hoe die de inhoud van een bron sturen. Een vermanende preek is iets heel anders dan een geheim dagboek, maar dit wordt nauwelijks geïnterpreteerd.

Ondanks zijn lange tijdslijn en vernieuwende onderwerp haakt Shears niet in op de grotere discussies die spelen in de alcoholgeschiedenis. Zo had Shears in kunnen gaan op de vraag of Norbert Elias' civilisatieproces toepasbaar is op de geschiedenis van alcohol. Verschillende historici hebben dit debat aangezwengeld.¹ De veroordeling van brakheid zou je kunnen opvatten als de 'civilisatie' van alcoholconsumptie, maar Shears legt deze link niet. Een ander historiografisch debat dat mist, is dat over de vragen hoe en wanneer alcoholverslaving – addiction – werd ontdekt of 'uitgevonden'.² Shears stelt terecht dat alcoholhistorici de kater genegeerd hebben, maar de letterkundige mist nu zelf de historiografische debatten waarin zijn brakke perspectief perfect had gepast.

Shears betoogt dat verschillende groepen in verschillende tijden op verschillende manieren met brakheid omgingen. Zeventiende-eeuwse predikanten presenteerden de kater als voorproefje voor de Hel. Die Hel

1 Zie o.a. John O'Brien, *States of Intoxication: The Place of Alcohol in Civilisation* (Londen en New York 2018); Jaap van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in de Nederland* (Hilversum 1995); Don Kalb, 'On Class, the Logic of Solidarity, and the Civilizing Process: Workers, Priests, and Alcohol in Dutch Shoemaking Communities, 1900-1920', *Social Science History* 18:1 (1994) 127-152; Adriaan Duiveman, 'How to Refuse the Goblet: Drinking Rituals, Sociability and Flow in Nederlands Displegtigheden, 1732-1735' in Joop W. Koopmans en Dries Raeymaekers red., *Feestelijke Cultuur in de Vroegmoderne Nederlanden, Nieuwe Tijdingen* 3 (Leuven 2019) 137-56.

2 Zie o.a. Mariana Valverde, "'Slavery from Within': The Invention of Alcoholism and the Question of Free Will", *Social History* 22:3 (1997) 251-268; J Warner, "'Resolv'd to Drink No More": Addiction as a Preindustrial Construct', *Journal of Studies on Alcohol* 55:6 (1994) 685-691H; G. Levine, 'The Discovery of Addiction: Changing Conceptions of Habitual Drunkenness in America', *Journal of Studies on Alcohol* 39 (1978) 143-174.

waarin zondige drinkers vanzelf zouden eindigen. Achttiende-eeuwse moralisten vreesden het economisch verval van Engeland omdat arbeiders te vaak brak en dus onproductief waren. Romantische auteurs meenden in hun brakke episodes het dichtst bij hun misantropische zelf te komen. Latere schrijvers – van Brönte tot Bridget Jones' Helen Fielding – namen die psychologiserende blik van de romantici over, maar presenteerden brakheid als een teken van persoonlijk zwakte. De nuances verschillen, maar door de perioden heen was de kater vooral een staat van schaamte. De drinker waande zich 's nachts even vrij van maatschappelijke normen, maar de volgende ochtend komen de flarden van herinneringen terug. De kater, zo laat Shears zien, is een fysieke staat, maar vooral ook het besef dat de tijdelijke vrijheid van de dronkenschap duurbetaald wordt. Voor de brakke drinker doet niet alleen het hoofd pijn, maar ook het geweten. Laat de tranen maar stromen.

Adriaan Duiveman is cultuurhistoricus en promovendus aan de Radboud Universiteit. Hier doet hij onderzoek naar de culturele omgang met rampen in de achttiende eeuw. Voordat hij in Nijmegen kwam werken bestudeerde hij vroegmoderne drankspelletjes en drinkliederen.

Elena N. Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople: The Cross-cultural Biography of a Mediterranean Monument* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), ISBN: 9781107197275, € 105.00, 451 pagina's (hardcover)

Op een monumentale zuil in Constantinopel stond eeuwenlang een van de grootste bronzen ruitersstandbeelden ter wereld. Dit ruitersstandbeeld werd geplaatst door niemand minder dan keizer Justinianus de Grote (r. 527-565), naast de kolossale Hagia Sophia kathedraal die ook in zijn opdracht gebouwd werd. Dit monument was een belangrijk onderdeel van Justinianus' herinrichting van het *Augustaion*, het belangrijkste publieke plein in Constantinopel. Het monument werd al gauw beroemd in het gehele Middellandse Zeegebied en een onmisbaar aspect van visuele en literaire representaties van Constantinopel. Het monument en zijn zuil gingen verloren in de vijftiende eeuw, enkele decennia na de val van Constantinopel in 1453. Ondanks het belang van het monument in de zesde eeuw en zijn eeuwenlange receptie door verschillende mediterrane culturen en religies, werd het monument in het Westen kort na zijn verdwijning in de vijftiende eeuw compleet vergeten.

De *founding father* van de Byzantinologie, Charles du Fresne, publiceerde in 1680 een kaart van Constantinopel waarop het bronzen ruitersstandbeeld ontbrak. Doordat deze kaart in het Westen werd gekopieerd en verspreid verdween het beeld op zijn hoge zuil uit het Westerse collectieve geheugen. Elena Boeck tracht in deze monografie de geschiedenis van dit verloren monument en belangrijker zijn eeuwenlange receptie te reconstrueren. Boeck doet dit door Justinianus' monument in een globale context te zetten, geïnspireerd door de recente *global turn* in de geschiedwetenschap.

Boeck's cross-culturele biografische methode overschrijdt de arbitraire grenzen van culturen, religies en strikt afgebakende periodes. Justinianus' bronzen ruitersstandbeeld beïnvloedde veel meer mensen dan enkel zesde-eeuwse Byzantijnen. Zo zijn er bijvoorbeeld hoofdstukken gewijd aan de receptie van het beeld door de Abbasidische kalief, de Latijnse kruisvaarders, Italiaanse Renaissance reizigers, Slavische pelgrims en Ottomaanse schrijvers. Naast alle niet-Byzantijnse bronnen over het beroemde ruitersbeeld, zijn er ook tal van Byzantijnse auteurs uit onder andere de zesde, tiende en dertiende eeuw die schrijven over Justinianus' monument. Boeck weet op originele wijze tal van losse visuele representaties en verhalen te verbinden tot één lange geschiedenis van de receptie van een verloren en vergeten monument.

De herdefinitie van de ruiter als de Byzantijnse keizer Heraclius, de koppeling van de Hagia Sophia met het ruitersstandbeeld in Russische iconen van het eeuwige *Tsar'grad* (Constantinopel) en de Abbasidische imitatie van het ruitersbeeld zijn allen zeer uiteenlopende recepties van één en hetzelfde monument. Het boek is opgedeeld in zeventien

hoofdstukken, de eerste drie hoofdstukken behandelen het monument in zijn originele historische context. Vanaf hoofdstuk vier is de monografie gericht op de verschillende recepties van het monument en de belangrijke gebeurtenissen in zijn lange bestaan, zoals bijvoorbeeld de veeltalige restauraties van het ruitersbeeld ten tijde van de beroemde Palaiologos keizers (1261-1453).

Elena Boeck toont in deze monografie aan dat niet zozeer de kwaliteit of de iconografie dit monument interessant maken maar eerder de receptie van het monument door verschillende culturele en religieuze groepen in de vele eeuwen van zijn bestaan. Een van de hoofdstukken richt zich bijvoorbeeld op de transformatie van de identiteit van het ruitersstandbeeld gedurende de Latijnse heerschappij over Constantinopel (1204-1261). Het ruitersstandbeeld was één van de weinige monumenten die de vernietigingsdrang van de Latijnse kruisvaarders tijdens de plundering van Constantinopel in 1204 overleefde. Terwijl veel van de monumenten werden weggehaald en verscheept naar Venetië, zoals de beroemde paarden van San Marco, bleef dit monument onaangetast. Boeck beargumenteert dat dit alles te maken had met de transformatie van de identiteit van het beeld van Justinianus naar de proto-kruisvaarder Heraclius (r. 610-641). Heraclius werd in het Westen gezien als de eerste kruisvaarder en werd elk jaar herdacht tijdens het feest van de Kruisverheffing op 14 september. In twaalfde- en dertiende-eeuwse Latijnse teksten wordt het monument beschreven als een ruitersstandbeeld van Heraclius. Hij zou met zijn rechterhand richting het oosten wijzen waarschuwend voor het gebied van 'de heidenen'. Heraclius diende als een belangrijk rolmodel voor de kruisvaarders en doordat het beeld (onterecht) als deze keizer geïdentificeerd werd bleef het bespaard tijdens de plundering van 1204. Het boek, en ook dit hoofdstuk, toont aan dat de bestudering van de receptie van een monument leidt tot een beter begrip van de manier waarop er in verschillende periodes tegen het ruitersbeeld en diens identiteit werd aangekeken.

De kracht van deze monografie zit hem met name in de interdisciplinaire en grensoverschrijdende benadering van het monument. Door het monument uit zijn originele historische context te halen laat Boeck zien hoe rijk en divers de geschiedenis van het monument is. Verschillende literaire en visuele bronnen vanaf de zesde eeuw tot aan de zeventiende eeuw vormen samen een 'levensbeschrijving' van dit monument. Hoewel het monument in de vijftiende eeuw verdween bleef het in het collectieve geheugen gegrift van de nieuwe Ottomaanse bewoners van Constantinopel maar ook van de orthodoxe inwoners van het 'derde Rome', ofwel Moskou. In een zestiende-eeuws Russisch icoon van de *Intercession of the Mother of God* wordt Constantinopel afgebeeld als de *Eternal Tsar'grad* ofwel als een visualisatie van de eeuwige orthodoxe hoofdstad Constantinopel. Het icoon beeldt heel weinig van de stad af, enkel een grote kerk met daarnaast een zuil met een ruitersstandbeeld en

een inscriptie die luidt: *Tsar Iustian*. Het feit dat meer dan honderd jaar na de val van Constantinopel en de verdwijning van het ruitersstandbeeld, de visualisatie van de *skyline* van Constantinopel in Rusland nog steeds niet was veranderd toont aan hoe belangrijk dit ruitersbeeld is geweest voor de identificatie van de 'hoofdstad van de orthodoxie'.

Het werk is verder voortreffelijk geïllustreerd, de vele verschillende afbeeldingen en kaarten zijn scherp weergegeven en vormen een integraal onderdeel van de tekst. Met name de moderne reconstructies vormen een handig hulpmiddel voor de visuele weergave van dit verloren monument. Het boek hanteert tevens conventionele voetnoten waardoor de vele verwijzingen direct bekeken kunnen worden. Elena Boeck is er met deze monografie in geslaagd om een indrukwekkende en onbekende receptiegeschiedenis van een verloren monument aan het licht te brengen. Het boek overstijgt arbitraire periodieke, culturele en religieuze grenzen en toont de mogelijkheden voor een geschiedenis van de *Global Middle Ages*. Dit werk is innovatief, origineel en heeft de potentie om vele academici, docenten en studenten te inspireren. Een aanrader dus voor iedereen met interesse in Byzantium, laatantieke monumenten of de 'globale' middeleeuwen in het algemeen.

Jehan Hillen is een research masterstudent Historical Studies aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij houdt zich met name bezig met Byzantijnse visuele cultuur en keizerlijke (numismatische) representatie.

Uit de Ivoren Toren

Publicaties

In 2022 verscheen het boek *Late Antique Responses to the Arab Conquests* dat **Josephine van den Bent** samen met haar collega's Floris van den Eijnde (UU) en Johan Weststeijn (UvA) heeft geredigeerd. Deze publicatie behandelt de transitieperiode van de Late Oudheid naar de vroege Islam. Hierbij wordt gebruik gemaakt van tot nu toe weinig gebruikte bronnen, zoals Arabische inscripties, papyri en Byzantijnse archeologische overblijfselen.

Onderzoek en beurzen

Samen met RU-collega Transatlantische betrekkingen **Jaap Verheul** maakt hoogleraar sportgeschiedenis **Marjet Derks** deel uit van het project *Re/Presenting Europe: Populaire representaties van diversiteit en verbondenheid*, dat door NWO met bijna 5 miljoen euro is gehonoreerd. Een team van wetenschappers en maatschappelijke partners gaat de komende vijf jaar werken aan de vraag hoe we meer recht kunnen doen aan de lange aanwezigheid van superdiverse groepen van niet-witte 'anderen' in Nederlandse beelden van Europa. Hun afwezigheid is terug te voeren op een gebrek aan kennis, dat wordt versterkt door etnisch-rationale stereotypingen die weer hebben geleid tot uitsluiting en sociale spanningen. Het project analyseert deze voorstellingen in sport, muziek (hip hop), stedelijke straatkunst en onderwijs in Nederland om te onderzoeken hoe sociale scheidslijnen kunnen worden weggenomen. Het inzicht dat vele 'anderen' hebben bijgedragen aan de cultuur en geschiedenis van Europa wordt geïntegreerd in de onderwijspraktijk. Samen met maatschappelijke partners heeft dit project tot doel om meer genuanceerde kennis van Nederlandse en Europese identiteiten voort te brengen en uit te dragen, die de verbondenheid en sociale veerkracht bevordert voor een superdiverse Europese toekomst.

Na Adriejan van Veen (2018) en Anne Petterson (2019, samen met haar Leidse collega Anne Heyer) heeft nu **Carla Hoetink** met succes een onderzoeksbeurs weten te verwerven uit het Fonds Staatsman Thorbecke van de KNAW. Vanaf aankomend september zal zij drie jaar lang onderzoek doen naar de wijze waarop protest de democratie definieert. Haar project, getiteld *Ruimte voor protest?*, onderzoekt op decentraal niveau hoe democratie en openbare orde botsten in praktijken van en discussies

over protest sinds 1919. Wat leert deze botsing ons over de ruimte voor protest in Nederland in de 20e eeuw, over de veranderingen die daarin zijn opgetreden, en de vormen en opties die zijn uitgesloten of toegenomen? *Ruimte voor protest* toetst daarbij de hypothese dat de belangenafweging tussen democratie en openbare orde niet primair en zeker niet alleen wordt bepaald door formele juridische kaders, maar door politiek-historische factoren. Het centrale doel van het project is om, met behulp van deze factoren, de patronen te verklaren die zich voordoen in de onderlinge interactie tussen protesterende burgers en overheid.

Afbeelding: Vredesdemonstratie Den Haag, 550.000 mensen demonstreren o.m. tegen plaatsing kruisraketten; Rob Bogaerts (Anefo); Den Haag; 29 oktober 1983; negatief (zwart/wit); Nationaal Archief.

Auteursinformatie

Artikelen

'Mad King George'. De invloed van externe factoren op de geestelijke gezondheid van George III

Vera Feron (1998) is research master student Historical, Literary and Cultural Studies aan de Radboud Universiteit. Daar richt ze zich vooral op het onderzoeken van vroegmoderne hofgeschiedenis. Ze schreef dit artikel voor de Radboud Honours Academy, met begeleiding van dr. Dries Raeymaekers.

Nationale rampen. Het ontstaan van een nationale communicatiegemeenschap rond rampen in Nederland in de negentiende eeuw

Fons Meijer (1994) is docent cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit. In 2022 verschijnt zijn proefschrift over rampen en natievorming in negentiende-eeuws Nederland, dat hij de afgelopen jaren aan de Radboud Universiteit schreef binnen het NWO-Vici onderzoeksproject 'Dealing with disasters in the Netherlands: the shaping of local and national identities, 1421-1890'. Hij publiceert ook over de (Nederlandse) geschiedenis van opiniepeilingen.

Tussen Kuznets en Calimero. Lengteongelijkheid in Nederland 1863-1875

Matthijs Kraijo (1997) studeerde geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Hier heeft hij zich gespecialiseerd in sociale en demografische geschiedenis, met als focus laatkoloniaal Suriname, antropometrische geschiedenis en vroegmoderne Schots-Nederlandse relaties. Vanuit deze hoedanigheid is hij betrokken bij verschillende projecten op het gebied van koloniale geschiedenis, zoals de Historische Database Suriname en het International Indentured Labour Route Project.

Björn Quanjer (1991) is docent en onderzoeker bij de afdeling economische, sociale en demografische geschiedenis aan de Radboud Universiteit. In zijn promotieonderzoek onderzocht hij de ontwikkeling van de Nederlandse lichaamslengte in de afgelopen 150 jaar, waarbij hij verschillen in lichaamslengte probeerde te verklaren door verschillen in toegang tot voedsel, hogere kindersterfte en sociaaleconomische status. Tegenwoordig is hij ook werkzaam voor de Historische Database Suriname en heeft daarnaast ook meegewerkt aan de publicatie van de slavenregisters en emancipatieregisters van Curaçao.

Tussen activisme en activering. De Europeanisering van Milieudefensie en de Waddenvereniging, 1974-1980

Emiel Geurts (1997) is research masterstudent Historical Studies aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Als stagiair is hij werkzaam geweest bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen en ProjektHaus Europa aan de Ludwig-Maximilians-Universität in München. Hij houdt zich onder meer bezig met onderzoek naar verhoudingen tussen niet-statelijke actoren en Europese instellingen. Eerder dit jaar verscheen een artikel van zijn hand over de Europese lobbystrategie van Amnesty International in de jaren 1970 en begin jaren 1980 in *Journal of European Integration History*.

Vaste rubrieken

Boeken top vijf

Marleen Termeer is universitair docent Oude Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Haar onderzoek richt zich op de opkomst en ontwikkeling van Rome tijdens de Republikeinse periode, met speciale aandacht voor de Mediterrane culturele interactie die daarin een rol speelt. Zij houdt zich daarbij bezig met brede vraagstukken over stads- en staatsvorming, kolonisatie, politieke cultuur en culturele identiteit. In deze bredere context doet zij op dit moment onderzoek naar de introductie van muntgeld in de Romeinse wereld.

Uit het archief

Johan van Merriënboer werkt als onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, zie ook: <http://www.ru.nl/personen/merrienboer-j-van>